

פירוש לעמוס לרבנו יוסף חיון

יוצא לאור על ידי יוחנן קאפח

מבוא

ר' יוסף חיון (להלן רי"ח) חי בליסבון שבפורטוגל במאה החמש עשרה והיה ממנהיגי הבולטים.¹ פעילותו הספרותית העיקרית הייתה בשנות השישים והשבעים של המאה² והיא כוללת פירושים לספרי המקרא,³ חיבורים מקיפים לביאור פרשיות וסוגיות במקרא,⁴ ופירוש לפרקי אבות.⁵ את פירושו לתרי עשר כתב ככל הנראה בשלהי שנת

* תודתי העמוקה לידידי היקר ראובן כהן על עזרתו הרבה בהגהת הפירוש ועל הערותיו המחכימות.

** תודתי לפרופ' מנחם כהן ולהוצאת אוניברסיטת בר אילן על האפשרות להשתמש בנוסח המקרא והפרשנים של מהדורת ה'כתר'. אם לא נאמר אחרת, המובאות מפרשנות ימי הביניים לקוחות מתקליטור מקראות גדולות 'הכתר', רמת-גן תשס"ט.

1 שנות לידתו ופטירתו אינן ידועות, ונכתבו על כך השערות אחדות. לעיקרי השיטות ראה: י' קאפה, 'מבוא', פירוש לתהלים לרבנו יוסף חיון: ראש רבני ליסבון, ירושלים תשע"ו, עמ' א, הערה 1.

2 י' הקר, 'ר' יוסף חיון ודור הגירוש מפורטוגאל', ציון מח (תשמ"ג), עמ' 273–280.

3 ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל, תרי עשר, תהלים, משלי ושלוש מתוך חמש מגילות (שה"ש, איכה ואסתר). כל פירושו למקרא מצויים בידינו בכתבי יד מלבד פירושו לספרים ישעיהו, משלי ואיכה. עד עתה יצאו לאור בדפוס הפירושים לספרים: יחזקאל (א' שושנה ומ' צפור, פירוש לספר יחזקאל לרי"ח יוסף חיון: ראש רבני ליסבון וגדול פרשני המקרא בדורו, א–ב, ירושלים תשס"ו); הושע (י' אליצור, פירוש ר' יוסף חיון לספר הושע: הפירוש להושע, מבוא לשיטתו ומצע למחקר המשך, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, טורו קולג', ירושלים תשס"ו); עובדיה (מ' צפור, ר' יוסף חיון: פירוש לספר עובדיה – מהדורה עם מבוא, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יז [תשס"ז], עמ' 314–327); יונה (מ' צפור, ר' יוסף חיון: פירוש לספר יונה, קבץ על יד יח [כח] [תשס"ה], עמ' 289–313); מיכה (הנ"ל, ר' יוסף חיון: פירוש לספר מיכה, סיני קלט [תשס"ז], עמ' ג–ט); תהלים, מהדורת, [ראה לעיל, הערה 1] ואסתר (פירוש לאסתר [מהדורת מכון 'באר התורה'], ליקוד תש"ס).

4 רי"ח חיבר תשעה מאמרים כאלה: א) מגיד משנה – תשובה לשאלת ר"י אברבנאל ביחס למעמדו של ספר דברים; ב) מאמר בעניין בני גד ובני ראובן; ג) מאמר בעניין בן אשה ישראלית והוא בן איש מצרי; ד) מאמר בעניין פרשיות שונות בספר במדבר (במ' יא פסוקים טז, יח, כא, כו); ה) מאמר בעניין דיבור מרים ואהרן במשה; ו) מאמר בעניין המרגלים; ז) מאמר על חטא משה ואהרן; ח) מאמר בעניין הכתב העברי; ט) מאמר בעניין ברכות התורה. כל המאמרים יצאו לאור על ידי א' גרוס, ר' יוסף בן אברהם חיון: מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 193–287. לאחרונה ערכתי מהדורה ביקורתית למאמר 'מגיד משנה' (ראה י' קאפה, 'מגיד משנה' לרבי יוסף חיון: מהדורה חדשה, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כה [תש"ע], עמ' 311–341).

5 פירוש זה זכה לתפוצה רחבה ויצא עד עתה בשלוש מהדורות (ראה קאפה, לעיל הערה 1, עמ' ג).

ה'רכ"ו (1466),⁶ ועתה פירושו לספר עמוס יוצא לאור לראשונה במהדורה ביקורתית על פי כתב היד היחידי של פירוש זה.⁷
להלן אעמוד בקצרה על עיקרי מאפייני שיטתו הפרשנית של רי"ח, הבאים לידי ביטוי בפירוש זה ולאחר מכן אבהיר את עקרונותיה של המהדורה הנוכחית.

א. ממאפייני פרשנותו של ר' יוסף חיון

מאפייני שיטתו הפרשנית של רי"ח נחקרו בעבר, כך שניתן לזהותם על נקלה גם בפירושו לעמוס. להלן נעמוד על ארבעה מהם: הקדמה, ביאור הכוונה הכוללת, הימנעות מטענת כפל עניין במילות שונות והשפעת הפולמוס היהודי נוצרי על פירושו.⁸

1. הקדמה

מאפיין בולט בפרשנותו של רי"ח הוא מתן חשיבות רבה להקדמות. חשיבות זו מוצאת את ביטוייה בשני עקרונות מתודולוגיים: כתיבת הקדמה לפירוש,⁹ והגדרתם של הפסוקים הראשונים של כל אחד מספרי המקרא כהקדמה לספר כולו.¹⁰

6 בהקדמה לפירושו לתרי עשר כתב רי"ח שניגש לכתיבת פירושו לאחר שסיים את כתיבת הפירוש לירמיהו, אלא שכך כתב גם בהקדמת פירושו לתהלים. כפילות זו אינה מאפשרת להכריע מה נכתב ראשון, הפירוש לתרי עשר או הפירוש לתהלים. ראה על כך י' אליצור, 'שיטתו הפרשנית של ר' יוסף חיון בפירושו למקרא', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה, עמ' 20. את הפירוש לירמיהו סיים בד' בסיון ה'רכ"ו (1466). צילום כתב היד של פירושו לירמיהו מצוי במכון לתצלומי כתבי יד שבירושלים ומספרו 54953F. בימים אלו אני שוקד על ההדרת פירושו לירמיהו.

7 פירוש זה יוצא לאור במסגרת מאמץ משותף של מספר חוקרים לפרסם את כל פירושי הרב חיון לתרי עשר. פרופ' משה ציפור עמל על הוצאת הפירוש ליואל לאחר שכבר הוציא לאור את הפירושים ליונה ועובדיה; וד"ר יוסף אליצור עמל על ההדרת הפירוש להושע.

8 על כל אחד מהמאפיינים הנ"ל ועוד, עמדו חוקרי פירושו, כגון גרוס (לעיל, הערה 4), עמ' 39-78; א' שושנה ומ' ציפור, פירוש ליחזקאל (לעיל, הערה 3), עמ' 24-56; י' קאפח, 'הפירוש לתהלים של רבי יוסף ב"ר אברהם חיון: נתוח הדרך הפרשנית, בצרף מהדורה מדעית מבוארת של מבהר מזמורים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א, עמ' 13-232; אליצור (לעיל, הערה 6), עמ' 110-116, 133-175, 217-225.

9 רבים ראו באברבנאל את אבי כתיבת ההקדמות למקרא (לדוגמה ראה: מ"צ סגל, 'ר' יצחק אברבנאל בתור פרשן מקרא', תרביץ ח [תרצ"ז], עמ' 289-299; הנ"ל, פרשנות המקרא: סקירה על תולדותיה והתפתחותה², ירושלים תשי"ב, עמ' קו; א' שמואלי, דון יצחק אברבנאל וגירוש ספרד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 72-73; E. I. J. Rosenthal, 'The Study of Medieval Judaism', in idem, *Studia Semitica, I: Jewish Themes*, (Cambridge 1971, p. 264). אולם לאחר העיסוק בפרשנותו של רי"ח, ברור שהוא קדם בכך לאברבנאל, וסביר להניח שהיה אחד מאלה שהשפיעו עליו. וראה עוד אליצור (לעיל, הערה 6), עמ' 133-134.

10 לדוגמה, את מזמור א בתהלים הגדיר רי"ח כהקדמה לספר ולא כמזמור בפני עצמו. רי"ח

כך גם נהג ר"ח בפירושו לתרי עשר. הוא כתב הקדמה בת שבעה סעיפים ובה הוא דן: בזהות ומעלת מחבר כל ספר, מדרגת הספר, חלקיו, שם הספר, מקומו בין שאר נבואות תרי עשר ותועלותיו. הוא גם דן בה בזהותם של שנים עשר הנביאים. ועל פי העיקרון השני הוא מחשיב את הפסוק הראשון בעמוס כפתיחה לספר ומתחיל את פירוש הנבואות מהפסוק השני והלאה.

2. ביאור הכוונה הכוללת

בכמה מקומות עמד ר"ח על חשיבות בירור כוונתו הכללית של כל ספר, היינו לשם מה הוא נכתב. לשיטתו, על פי הכוונה המתבררת יש להבין את החיבור כולו. וכך הוא כתב למשל בהקדמה לפירושו לתהלים:

ושערתי לבאר בתחלת כל מזמור ומזמור כוונתו הכללית, ואח"כ בכל פסוק ופסוק כוונתו הפרטית מסכמת לכוונה הכוללת. כי כוונת המזמור בכלל, ממה שיעזור מאד להבנת הכוונות הפרטיות אשר בפסוקי המזמור ההוא.¹¹

נראה שאת חשיבות בירור כוונת החיבור למד ר"ח מרבו ר' יצחק קנפנטון, שכתב: 'בתחלת עיונך יש לך לעבור כל הסוגיא ולדעת כוונתה ולהקיף אותה דרך הכלל, ואחר כך תחזור לעיין כל פרט ופרט ממנה ולראות מהו הקשר שמקשר אותה'.¹² נאמן להדרכה זו ביאר ר"ח בהקדמתו לפירוש ספר תהלים הן את מגמתו הכללית של החיבור והן את המגמה הפרטית של כל מזמור.¹³ הקדמות כאלה אנו מוצאים גם בראש

לא היה היחיד שנהג כך. פרשנים רבים עשו זאת לפניו, כגון רד"ק, שכתב בהקדמתו לספר משלי שהמשת הפסוקים הראשונים הם הקדמת הסופר; רבי יוסף קספי (1279–1340), שכתב כן בפירושו לספרים ישעיהו וקהלת; רבי יוסף אלבו (1380–1444), שכתב על ארבעת הפרקים הראשונים של ספר בראשית שלדידו הם הקדמה לחמשת החומשים (ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מהדורת חורב, ירושלים תשנ"ה, א, יא). וראה עוד בזה קאפח, עבודת דוקטור (לעיל, הערה 8), עמ' 72–77; י' צייטקין, מאפייני פרשנות המקרא ביצירותיהם של פרשני הפשט בני האסכולה המיימונית של פרובנס במאות ה-13–14, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"א, עמ' 229–231.

11 מהדורתי (לעיל, הערה 1), עמ' 36.

12 ר' יצחק קנפנטון, דרכי הגמרא, מהדורת מ"מ גינזבורג, וילנה תרנ"ד, עמ' 2. בעניין זה כבר קדם רלב"ג לרב קנפנטון, וכך כתב בהקדמת פירושו לאיוב: 'זהו שראוי למבאר שינהיג: ביאור המלות והתיבות לפי כוונת העניינים אשר כוונו בכלל הדברים, כאשר היו המלות משותפות, כמו הענין בזה הספר; ואם לא יתן אל לבו תחלה להבין כוונת העניינים, לא יובן אליו ביאור המלות אם לא במקרה, וזה מבואר בנפשו'. ראו עוד מ"צ סגל, פרשנות המקרא: סקירה על תולדותיה והתפתחותה², ירושלים תשי"ב, עמ' קד.

13 'כוונת הספר הזה – כוונתו הראשונה היא להמציא שירות ותושבחות להלל השם בה הלויים, ולשוררם על הדוכן בעת הקרבת הקרבנות ... ועוד כוון בו מניחו כוונות אחרות, יָדַע ביאורן מביאור תועלות הספר הזה' (מהדורתי [לעיל, הערה 1], עמ' 33). בהמשך הקדמתו הוסיף ר"ח עוד תשע תועלות שלהן כיוון דוד בספרו.

פירושו לספר יחזקאל ולמגילת שיר השירים.¹⁴ הקפדתו לציין בתחילת כל מזמור או נבואה את מגמתו מעוררת השתאות ומלמדת על שיטה עקבית ודייקנית. כך גם נהג רי"ח בפירוש לעמוס המתפרסם כאן. בתחילת כל נבואה, לאחר שתחם אותה וקבע את מסגרתה,¹⁵ ביאר את כוונתה. בדרך זו חילק רי"ח את ספר עמוס לעשרים ושתיים נבואות.¹⁶ לדוגמה, בפירושו לפסוק 'שמעו הדבר הזה פרות הבשן' (עמ' ד, א) כתב רי"ח: 'נבואה זו עד 'בואו בית אל' (עמ' ד, ד) תוכחה יוכיח הנביא נשי המלך והסגנים ויודיע הרעה אשר תבוא עליהן'.

3. הימנעות מטענת כפל עניין במילות שונות

אחד המאפיינים הבולטים ביותר במשנתו הפרשנית של רי"ח הוא הימנעותו משימוש בכלי הפרשני 'כפל עניין במילות שונות'. על מרכזיות מאפיין זה בפרשנותו של רי"ח עמד כבר גרוס בספרו המונומנטאלי וכתב:¹⁷

לו היה עלינו לבחור במוטיב העיקרי והמיוחד שביצירתו הפרשנית של חיון, היינו מצביעים על דבקותו בעיקרון השולל את המונח הפרשני המכונה 'כפל ענין במילים שונות', והתמדתו בכך.

14 כך לדוגמה כתב בהקדמתו ליחזקאל, בהקדמה הי"ג: 'ביאור תועלותיו דרך כלל. מכללן אמות הנבואה ... שלמות מעשה מרכבה ... אמות שכר והעונש ... אמות גאולתנו וביאת משיח צדקנו ...' (שושנה וצפור, פירוש לספר יחזקאל [לעיל הערה 3], עמ' ו). 'תועלות הספר' ו'כוונות הספר' הן שני צדדים של אותה מטבע. ראו לדוגמה מה שכתב בהקדמתו השמינית לפירושו לתהלים (מהדורתי [לעיל, הערה 1], עמ' 33).

15 בכל ספרי הנבואה (יחזקאל, ירמיהו ותרי עשר) נהג רי"ח לתחם את הנבואה לפני שכתב את כוונתה. בדרך כלל תיחום הנבואה תאם את החלוקה לפרקים, כלומר: תחילת פרק הוא גם תחילת נבואה וסוף פרק הוא סיום נבואה (אותה נבואה או נבואה אחרת). עם זאת, פעמים פרק אחד הכיל מספר נבואות (כגון פרק א בעמוס שמכיל שש נבואות) ופעמים נבואה מורכבת משני חלקי פרק (כגון הנבואה התשיעית בעמוס שמתחילה מפרק ב פסוק ו ומסתיימת בפרק ג פסוק ח).

16 ליתר דיוק, רי"ח מחלק את הספר לעשרים ואחת עד עשרים ושתיים נבואות. הדבר תלוי בשאלה האם פסוק ב (בפרק א) הוא נבואה בפני עצמה או 'ענין כולל לחרבן המלכות' שהתנבא עליהם בהמשך. בתחילה כתב רי"ח את האפשרות הראשונה ובהמשך כתב שגם האפשרות השנייה מסתברת.

17 גרוס (לעיל, הערה 4), עמ' 66. בעקבות גרוס הלכו גם האס (ראה י' האס, מודעות ויחס לכפל הענין במלות שונות', כתופעה אופיינית לסגנון המקראי בפרשנות המקרא היהודית בימי הביניים, עבודת דוקטור, רמת-גן תשס"ה, עמ' 7; 128; 143-144; 220-221; 252); צפור (עבודה [לעיל, הערה 3], עמ' 2; הנ"ל, מיכה [שם], עמ' ה) ושושנה (שושנה וצפור, 'מבוא' [לעיל, הערה 3], עמ' 10-21, 23. גם קאפח ואליצור נקטו כקודמיהם אלא שסייגו את הדברים בצורה כזו או אחרת. ראה קאפח (לעיל, הערה 8), עמ' 127-159 ואליצור (לעיל, הערה 6), עמ' 111-117.

גם במאפיין פרשני זה ניתן לראות השפעה ישירה של דברי רבו – רבי יצחק קנפנטון:

כלל גדול בעיון שתדקדק הלשון היטב, ותשתדל לראות אם יש בו ייתור לשון או כפל ענין, ואם יש חידוש בענין ההוא או במאמר ההוא ... ותשתדל להוציא הלשון בענין שכל מלה ומלה בכל חלק ממנו יורה על דבר חדש, שלא היה מובן מכל הקודם.¹⁸

את תפיסתו עיגן הרב קנפנטון בטיעון:

הלוא דבור כזה הוא שוא ומותר גמור, ואין לשום בעל שכל לאומרו, וכל שכן לתנא או אמורא ... ועל דיבור שכזה ... אמרו בתלמוד: פשיטא מאי אתא לאשמועינן ... שאין שבח לתנא או לאמורא שיאמר דבר שאין בו חידוש.¹⁹

כמעט בכל פסוק ניתן לראות כיצד רי"ח משתדל לתת פרשנות ייחודית לכל אחד מחלקי הפסוק, גם אם זה מאלץ אותו לעיתים לתת משמעות מעט שונה לשתי מילים נרדפות.²⁰ נדיר מאוד שרי"ח מעיר שהמניע שלו לסטות מפירושי קודמיו הוא משום שעל פי הבנתם הפסוק כפול בטעמו, אך מגמה זו ניכרת, ובוודאי לאחר עיון בדברי המפרשים. לדוגמה, בביאור הפסוק 'וגם אני נתתי לכם נקיון שיניים וחוסר לחם' (ד, ו) ביאר רי"ח את הביטוי 'נקיון שיניים' כמחסור (כניקיון) בבשר הרגיל להיאחו בשיניים, והוא מביא ראיה לפירושו מלשון הכתוב: 'הבשר עודנו בין שיניהם' (במ' יא, לג) ומדברי חז"ל (חולין קה, א) שאסרו לאכול גבינה אחר בשר מחמת הבשר שבין השיניים. באופן זה מבדיל רי"ח בין שני ביטויים דומים שנאמרו בפסוק: 'נקיון שיניים' ו'חוסר לחם'. עיון בדברי רד"ק שכתב: 'נקיון שנים – זהו חוסר לחם; והעניין כפול במלות שונות', שופך אור על המניע של רי"ח לבאר את ה'נקיון השיניים' מבשר דווקא ולא מלחם, ואת הסיבה שהוא טורח לבסס את דבריו בראיות מהמקרא ומחז"ל.

4. השפעת הפולמוס היהודי נוצרי

מספר חוקרים עמדו על היקף השפעת הפולמוס היהודי נוצרי על פרשנותו של רי"ח, שהתבטאה במגוון רחב של אופנים. רי"ח ראה צורך לעודד את רוחם של קוראי פירושו הנאנקים תחת עול הגלות ולהפיח בהם רוח תקווה וצפייה לגאולה, ולעודדם לא לנטוש את אמונת אבותיהם ועל כן נטה פעמים לשוות לפירושו גם אופי אקטואלי. אולם

18 ר' יצחק קנפנטון, דרכי התלמוד (מהדורת לנגה), ירושלים תשמ"א, עמ' 20. על השפעת ר' יצחק קנפנטון על פירושו של הרב חיון העירו כל החוקרים הנזכרים (לעיל, הערה 17) שעסקו בפירושו.

19 שם (לעיל, הערה 18), עמ' 28.

20 כגון: 'שנאתי מאסתי ... כי המיאוס גדול באיכותו מהשנאה' (ה, כא–כב); 'כאבל יחיד ... כיום מר – והוא יום מיתה וקבורה שהמרירות אז גדול מאד' (ח, י).

בשונה מפרשנים אחרים שהתעמתו עם עיקרי הנצרות בצורה גלויה ולעתים בוטה, רי"ח על פי רוב הבליע את הדברים בתוך פירושו.²¹

דוגמה לעידוד הקורא והשרשת האמונה בליבו חרף מצבם הקשה של ישראל בגולה, ניתן לראות בביאורו את הפסוק 'רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקוד עליכם את כל עונותיכם' (ג, ב). פסוק זה מכיל בתוכו סתירה פנימית, והיהודי החי בגלות וחש על בשרו את 'פקידת העוונות', נזקק נואשות לביאור הפסוק וליישוב הסתירה. ואכן בביאור הפסוק רי"ח יוצא מגדרו וכותב ארבעה הסברים לתופעה הכואבת. חריגה זו של ריבוי פירושים לפסוק אחד, בולטת לאור העובדה שבדרך כלל לא הרחיב רי"ח בביאור הפסוק יתר על שני פירושים.²²

ב. המהדורה

כתב היד של פירוש הרב חיון לתרי עשר נמצא בסנקט־פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים 373B וצילום שלו נמצא בספרייה הלאומית בירושלים ומספרו הקטלוגי הוא 53549F – להלן כתב יד פ.

1. תיאור כתב היד

כתב יד פ מכיל בתוכו את ספר יחזקאל ותרי עשר והפירוש לעמוס מובא מדף רל"ג עד דף רנ"ט. כתב היד ספרדי ובכל עמוד ישנן עשרים ושש שורות. כמו בכל פירושו, גם בפירושו לעמוס נהג רי"ח לצטט את הפסוק ולאחריו לכתוב את הפירוש.

לצורך פענוח כתב היד נדרשת מיומנות גבוהה של הכרת כתב יד הסופר, ובנוסף יש צורך חיוני בהכרת הפסוקים ומדרשי חז"ל, הבנת פרשני המקרא שקדמו לרי"ח (רש"י, ראב"ע ורד"ק), הכרת סגנונו הייחודי של רי"ח והביטויים השגורים אצלו. פעמים כותב המעתיק אות אחת בשתי צורות. כך למשל מצויים בהעתקתו שני גוונים של האות אל"ף: פעמים היא נראית כאל"ף ופעמים דומה לווי"ו עקומה.²³

ניתן לקבוע בוודאות שכתב היד אינו אוטוגרף וזאת בשל העובדה שמצויה בו התופעה של 'דילוג מחמת הדומות'.²⁴ מטבע הדברים גם בכתב יד זה נפלו טעויות, שרובן תוקנו על ידי המעתיק עצמו בתוך השורה או בשולי הדף. דוגמה לטעות שאינה

21 כך סברו כל החוקרים אלא שנחלקו בשאלה מה המניע לכך: האם היה זה אופיו הנוח של רי"ח, או משום שלטענתו ראוי היה שיעסוק במשימה חשובה זו דווקא חכם שהכשיר עצמו לכך, או אולי משום שנקט בצורה של 'חיבוק מחסל' והתמקדות בבנייה פוזיטיבית. ראה, בהתאמה: גרוס (לעיל, הערה 4), עמ' 39–46; קאפח (לעיל, הערה 8), עמ' 201–231; ואליצור (לעיל, הערה 6), עמ' 220–225.

22 וראה עוד ה, ב, יג.

23 כגון במילה 'אולי' (ה, א).

24 ראה ג, יד; ו, ט–י; ט, ח.

משמעותית שלא תוקנה, במתכוון או שלא במתכוון, היא ציטוט חלקו הראשון של פסוק ח (בפרק ז) יחד עם פסוק ז, ולאחריו צוטט חלקו השני של הפסוק בנפרד. ניכר שמעתיק כתב היד אינו מקפיד על כתיב מלא או חסר ופעמים כותב באותה פסקה פעם מלא ופעם חסר. לדוגמה: 'גלות שלמה ... גלות שלימה' (א, ו); 'בני עמון ... בני עמון' (א, יג); 'חרבן שמרון ... חרבן שומרון' (ג, יד);²⁵ 'למען תיחיו ... ותחיו' (ה, יד); 'בְּאוֹשׁ ... באש ... באש' (ד, י); 'המיתרים ... במתר' (ו, ה). גם בכתיבת שם השם העקיבות אינה שלמה, בדרך כלל כתב המעתיק ה', אך פעם אחת כתב יקוק (ז, ו) ופעם י-ה-ו-ה (ז, ב).

דוגמה נוספת של חוסר דיוק בכתיבה, שאולי נובעת מהיגויו הספרדי של המעתיק, ניתן לראות בביאור הפסוק 'ונשמו במות ישחק' (ז, ט). וכך כתב המעתיק: 'ונשמו במות יצחק ... במות יצחק ... וקראם במות ישחק ... ולכן יקראו הבמות ההן במות ישחק, והוא בשי"ן והוא כמו בצד"י'. הקורא את פירושו של רי"ח אינו יכול לטעות במילה 'ישחק' שבוודאי הייתה כתובה לפני רי"ח בשי"ן, למרות זאת כתב המעתיק פעמים 'יצחק' בצד"י בלי שחש בכך.

2. הערות על אופן ההדרה

במהדורה זו נעשה מאמץ להפיק את הנוסח המדויק ביותר של הפירוש, ולהקפיד לתעד כל תופעה בכתב היד באפרט הערות הנוסח.

כמו בכתבי יד רבים, גם בכתב יד פ ישנם שיבושי מעתיק הנובעים משמיעה שגויה של קריאת המקור,²⁶ כגון 'לו'-'לא', 'אלה'-'אלא', 'ישחק'-'יצחק', 'זמרת'-'זמית', טעויות הנובעות מדילוג מחמת הדומות ועוד. כל השגיאות סומנו באפרט הערות הנוסח.²⁷ במקומות בהם ברור שנפלה טעות בהעתקה תוקן הדבר וצוין בכוכבית.²⁸ כמו כן צוינו מקורות למובאות מהמקרא ומספרות חז"ל. פסוקים שנכתבו בקיצור והושלמו במהדורה הושמו בתוך סוגריים מרובעים. במקרים של קרי וכתב, סומן הכתיב בסוגריים <מזוותים> ואחריו הובא הקרי. מילות הפסוק המצוטטות בתחילת כל פירוש הודגשו. תיבות הפסוק שאותו מברר רי"ח, המובאות בפירוש, הודגשו, על מנת לסייע ללומד בהבנת הפירוש. פסוקים שצוטטו באופן שונה מהנוסח שלפנינו

25 וראה שם בהערת הנוסח.

26 נראה ששיטה זו של העתקה מפי קורא הייתה מקובלת בתקופה זו. לתיאור התופעה של 'שיבושים הקשורים באזון' ולגורמיה ראה מ' ציפור, 'על כתב-יד יחידי: תולדותיו וההדרתו, ועל טעויות מעתיקים', עלי ספר כ (תשס"ט), עמ' 99.

27 כגון: ארבעים שנה] פ ליתא. כלומר בכתב היד חסרות התיבות 'ארבעים שנה'. במקרים שהלבלר שב ותיקן בין השורות את שכתב, צוין הדבר בהערות כך: לאכול] פ להראות. כלומר: בתחילה כתב הלבלר 'להראות' ולאחר מכן תיקן וכתב 'לאכול'. במידה והתיקון נעשה בשולי הדף ונראה שהוא תוקן בשלב מאוחר יותר, נכתבה התוספת בכתב מעט בהיר יותר.

28 לדוגמה *הרחיב (א, יג), ובהערת הנוסח נכתב: הרחיב] פ ארחיב.

צוינו באופן שהנהיגו במכון 'מקראות גדולות הכתר': כאשר ישנו עַד נוסח נוסף הוזהר לְנוסח שכתב רי"ח נכתב בהערה: 'בנוסחנו', וכאשר אין עד נוסח כזה נכתב בהערה: 'לפנינו'.²⁹ לא צוינו הבדלים של כתיב מלא או חסר. אותיות או תיבות שסביר להניח שנשמטו או הושמטו נוספו במהדורה זו בסוגריים מרובעים או שההשמטה צוינה בהערה.³⁰

באפרט מיוחד נוספו, לפי הצורך, הערות מבארות ומעמיקות. כגון במקום שנחוץ היה להעיר על דברי רי"ח, להסביר את דבריו או להשוותם לפרשנים שקדמו לו (רש"י, ראב"ע ורד"ק). כמו כן צוינה לשון השיבוץ של רי"ח והפסוק שעליו היא מבוססת.³¹ במקרים שהמחבר ציטט פסוק או מובאה מתרגום יונתן, או מדברי פרשנים שקדמו לו, והציטוט שונה מהמובא אצלנו, צוין הדבר בהערה.³² מאחר והארמית אינה שגורה בפי כל ואין קריאתה נכונה בפי כולם, הוספתי ניקוד מתוך מקראות גדולות 'הכתר'. נוסח התרגום, המקרא ופרשניו שנעשה בו שימוש במהדורה זו הוא זה המובא במרשתת של מקראות גדולות 'הכתר' (רמת-גן תשס"ט). על פי רוב המובאות מחז"ל אינן דומות לנוסחים שלפנינו, ולפיכך הן לא סומנו בגרשיים.

כנזכר לעיל רי"ח נהג לצטט את הפסוק לפני שכתב את פירושו. במהדורה זו צוטט הפסוק כפי שהוא מובא במהדורת מקראות גדולות ה'כתר' ולא כפי שהוא מופיע בכתב היד, מאחר וכמו שצוין לעיל, מעתיק כתב היד לא הקפיד על העתקה מדויקת של נוסח הפסוק ועל כתיב מלא וחסר וכד'. אולם על מנת לשמר את נוסח כתב היד, ציינתי את ההבדלים בהערות הנוסח, למעט חסרות ויתרות.

מעתיקי הספרים השתמשו, כנהוג בתקופתם, בראשי תיבות ובסימני קיצור. במהדורה זו נפתחו כל ראשי התיבות (כגון ג"כ = גם כן, פ"א = פירוש אחר, בפ"ק = בפרק קמא) והתיבות המקוצרות (כגון שבאומ' = שבאומות, ג' = שלושה),³³ הם נהגו

29 כגון: 'והאח (בנוסחנו: ואת האח) לפניו מבוֹעֶרֶת' (יר' לו, כב) (א, טו); 'או חולל (לפנינו: חָלַק) עַד שלל' (יש' לג, כג) (ג, ג). עד נוסח ייחשב לעד נאמן כאשר הוא מופיע בתנ"ך קניקוט: Kennicott B., Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus, I-II, Oxford 1776–1780; reduced photocopy: Hildesheim 2003

30 תיבה נוספת או תיבות אחדות שנראה שנשמטו נכתבו בסוגריים מרובעים, כגון: 'וילכו בני מכיר [בן מנשה] גלעדה וילכדה' (א, ג).

31 חשיבות רבה ישנה לזיהוי לשונות השיבוץ, ש'מלבד ההיבט האומנותי והאסתטי של השימוש בשיבוץ וההנאה שגורמת הפגישה עם השיבוץ בתוך הקשר נתון לקורא הער והיודע, מלבד זאת מדגישים חוקרי הסגנון את המשמעות הנוספת לטקסט באמצעות המקור, המביא אל הטקסט את הקשריו המיוחדים, ואלה יש בהם להוסיף ולהרחיב את דברי הכותב לכיוונים חדשים' (א' חזן, 'קווים אחדים ללשונו של רמב"ן בפירושו לתורה: לדרכי השיבוץ ושילובי המקורות בכתביתו', מחקרי מורשתנו א [תשנ"ט], עמ' 168).

32 כגון: 'יְעַבֵּד שלטון (לפנינו: שְׁלֵטָן)'.
33 הקיצור ית' יכול להתפרש 'יתברך' או 'יתעלה', משום כך הושאר על כנו. כן הושארו על כנם קיצורים נפוצים, כגון ז"ל (=זכרו לברכה וכו'), ע"ה (=עליו השלום), אעפ"י – אף על פי; או

גם לכתוב תיבות מסוימות כמקובל בזמנם ובמהדורה כתבנו אותן כמקובל כיום (כגון אלי'ם = אלהים, שלאדם = של אדם).
הפירוש עומד מחדש, ניתן רווח בין נבואה לנבואה, והודגשו מילות מפתח. להקלת הקריאה נוסף פיסוק, ובמקרה הצורך גם ניקוד. לפנינו אפוא מהדורה ביקורתית מדוקדקת המגישה את הפירוש לקורא תוך שימוש במירב כלי העריכה וההדרה.

הפירוש לעמוס

פרק א

[א] דְּבָרֵי עָמוֹס אֲשֶׁר־הָיָה בְּנִקְדִים מִתְּקוֹעַ אֲשֶׁר חָזָה עַל־יִשְׂרָאֵל בְּיָמֵי *עֲזַיְהָא מְלֶךְ־יְהוּדָה וּבְיָמֵי יִרְבְּעָם בֶּן־יֹאָשׁ מְלֶךְ יִשְׂרָאֵל שְׁנָתַיִם לְפָנַי הָרַעַשׁ: בְּנוֹקְדִים – בְּרוּעִים, כְּמוֹ 'וּמִישַׁע מֶלֶךְ מוֹאָב הָיָה נוֹקֵד' (מל"ב ג, ד). וְיִקְרָא הָרוּעָה 'נוֹקֵד', לְפִי שְׂרוּעָה הַצָּאן שֶׁהֵם נִקְוֵדִים.³⁴ וְאוֹמְרוּ בְּנוֹקְדִים – כִּי *הִיֵּה גְדוֹל שְׁבָהֵם.³⁵ *מִתְּקוֹעַי – שֵׁם עִיר וּמִשֵּׁם הַיְתָה הַתְּקוֹעִית.³⁶ וְאוֹמְרוּ אֲשֶׁר חָזָה עַל יִשְׂרָאֵל – כִּי רֹבַב נְבוֹאוֹתָיו הָיוּ עַל יִשְׂרָאֵל וּמִיעוּטָן עַל יְהוּדָה.³⁷ וְאוֹמְרוּ שְׁנָתַיִם לְפָנַי הָרַעַשׁ – הָרַעַשׁ שֶׁהָיָה בְּיָמֵי עוֹזִיָּהוּ, וְכֹאֲמוּרוֹ 'כֹּאשֶׁר נִסְתָּם מִפְּנֵי הָרַעַשׁ בְּיָמֵי עוֹזִיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה' (זכ' יד, ה), וְאוֹמְרוּ ז"ל (תְּנַחֲמוּמָא פֵּרַשְׁתָּ זֹר, יג) כִּי הָרַעַשׁ הָיָה בְּיוֹם שֶׁעֲמַד עוֹזִיָּהוּ לְהַקְטִיר הַקְּטוֹרֶת.³⁸

[ב] וַיֹּאמֶר ה' מִצִּיּוֹן יִשְׂאָג וּמִירוּשָׁלַם יִתֵּן קוֹלוֹ וְאָבְלוּ נְאוֹת הָרָעִים וַיִּבֶשׂ רֹאשׁ הַכְּרָמִל: הַפְּסוֹק הַזֶּה הוּא נְבוּאָה בְּפָנַי עֲצֻמָּה עַל חֶרְבֵן אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל עַל יַד נְבוּכַדְנֶאצַּר. וְאוֹמֵר מִצִּיּוֹן יִשְׂאָג – כִּי שֵׁם שְׁכִינָתוֹ. וְאָבְלוּ – עֲנִיַן הַשְּׁחָתָה, כְּמוֹ 'אָבְלָה נְבִלָה הָאֶרֶץ' (יש' כד, ד). נְאוֹת הָרוּעִים – מִשְׁכְּנוֹת, כְּמוֹ 'נְאוֹת מַדְבָּר' (יר' ט, ט). רֹאשׁ הַכְּרָמִל – מִבְּחַר הַכְּרָמִל, כְּמוֹ 'בְּשָׂמִים רֹאשׁ'³⁹ (שִׁמ' ל, כג). וְלִדְעַת יוֹנָתָן אוֹמְרוֹ נְאוֹת הָרוּעִים – ר"ל מִשְׁכְּנוֹת הַמַּלְכִּים, כְּמוֹ 'עַל הָרוּעִים חָרָה אַפִּי' (זכ' י, ג), וְרֹאשׁ הַכְּרָמִל – מִשֵּׁל לְתוֹקֵף הַכְּרָכִים.⁴⁰ וְנוֹכַח לְפָרֵשׁ כִּי זֶה הַפְּסוֹק אֵינוֹ נְבוּאָה מִיּוֹחָדָת, אֲבָל הוּא עֲנִיַן כּוֹלָל לְחֶרְבֵן כָּל הַמַּלְכִּיּוֹת שִׁיבָאָר בְּסוֹמֵךְ בְּכָל נְבוּאָה וְנְבוּאָה בְּפֵרֶט, וְדַבָּר כָּלֵל וּפְרֵט.⁴¹

[ג] כֹּה אָמַר ה' עַל־שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי דַמְשָׁק וְעַל־אַרְבַּעָה לֹא אֲשִׁיבֵנּוּ עַל־דְּוָשָׁם בְּחֶרְצוֹת הַבְּרָזָל אֶת־הַגְּלָעָד: נְבוּאָה זוֹ עַד 'עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי עוֹזָה' (לְהֵלֵן, ו) מִדְּבַרְתָּ בְּחֶרְבֵן דַּמְשָׁק.¹ חֶרְצוֹת – רַבִּים מִן 'כִּי לֹא בְּחֶרְוֶץ יוֹדֵשׁ קִצְח' (יש' כח, כז), וְהוּא כָּלִי שְׂדֵשִׁין

א עֲזַיְהָא פ עוֹזִיָּהוּ ב הִיָּה פ חִיָּה ג מִתְּקוֹעַ פ בְּתִקוֹעַ ד דַּמְשָׁק פ1 הַמִּשְׁכָּן

34 והצאן נקראים כך בשל הכתמים שעליהם (ראה בר' ל, לב).

35 מאחר ואמר 'בְּנוֹקְדִים' – מִיּוֹדֵעַ, וְלֹא אָמַר 'הִיָּה נוֹקֵד'.

36 האישה החכמה מתקוע (ראה ש"ב יד).

37 והכתוב אינו בא ללמד שניבא רק על ישראל, אלא שרוב הנבואות הן על ישראל ומיעוטן על

יהודה (ראה להלן: א, ב; ד–ה; ו, א; ט, יא).

38 ראה דה"ב כו, טז–י"ט.

39 מבחר הבשמים, וכן פירושווה שם: מראשי הבשמים (רס"ג), בשמים חשובים (רש"י).

40 שתרגם: 'נְאוֹת הָרוּעִים' – 'מְדוֹרֵי מַלְכֵי־א', וְרֹאשׁ הַכְּרָמִל' – 'תְּקוֹף פְּרִכְיָהוֹן'.

41 על פי יונתן פסוק ב הוא פתיחה לנבואות המפורשות להלן בספר ואינו נבואה בפני עצמו.

וכן כתבו רש"י ורד"ק והוא כדעת יונתן ש'רועיים' הם המלכים. וראב"ע כתב שהמפרש

רועים – מלכים, אינו מעניין הפרשה.

בו התבואה, והוא לוח עץ ואבנים דקות תחובות תחתיו לחתוך התבן ולהוציא התבואה מקליפתה. ואומרו את הגלעד – ר"ל יושבי גלעד, ושבו בני מנשה כאומרו 'ולמכיר נתתי את הגלעד' (דב' ג, טו), ואומר 'וילכו בני מכיר [בן מנשה] גלעדה וילכדוה' (במ' לב, לט). מחקו יתברך להאריך אפו לרשע על חטא ראשון ושני ושלישי, כאומרו 'הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר' (איוב לג, כט), וכאשר יחטא החטא הד', יענישנו, לפי שבג' פעמים הוא מוחזק כי ג' הוא חזקה.⁴² ולכן אומר בדמשק ובמלכיות האחרות כי על ג' פשעיו ישיבנו – ר"ל כשיעמוד לדין לפניו ישיבנו למקומו ולא ישימדינו, אמנם על פשע ד' לא ישיבנו אבל ישמידהו; או ירצה אשיבנו אלי ולא אשיבנו אלי. ואעפ"י שלא אמר בשלושה 'אשיבנו', הוא"ה מובן מכת הענין.⁴³ והזכיר החטא הד' ואמר על דושם וכו' – והוא שעשו אכזריות גדולה ביושבי הגלעד שהיו דשים אותם בהיותם מושלכים בקרקע בחרוצות הברזל, וממיתין אותם מיתה באכזריות גדולה, וכבר נאמר בדרך כמו כן 'וישם במגרה ובחריצי הברזל' (שמ"ב יב, לא).

[ד] וְשַׁלַּחְתִּי אִשׁ בְּבֵית חֲזָאֵל וְאָכְלָה אֶרְמִנּוֹת בֶּן־הֶדֶד: חזאל – מלך ארם אשר דמשק היא ראשו, כאומרו 'כי ראש ארם דמשק' (יש' ז, ח), המית במיתה זו יושבי גלעד, כי מצינו שהוא הכה אותם כאומרו 'ויכם חזאל בכל גבול ישראל מן הירדן מזרח השמש את כל ארץ הגלעד' (מל"ב י, לב-לג). ולכן אמר עתה ושלחתי אש בבית חזאל. ואמרו ואכלה ארמנות בן הדד – ר"ל ארמנות שעשה בן הדד מלך ארם.

[ה] וְשִׁבְרֵתִי בְּרִיחַ דְּמִשְׁק וְהִכְרַתִּי יוֹשְׁבֵי מִבְּקַעַת־אֲוֹן וְתוֹמֵךְ שְׁבֵט מְבִית עֶדֶן וְגָלוּ עִם־אֶרֶם קִירָה אָמַר ה': בריח דמשק – שהיתה סגורה בו, ויכנס בה האויב. ובקעת און ובית עדן – הם ערים חזקות וגדולות בארץ ארם. ואמרו ותומך שבט – הוא המלך או המנהיג העיר, כי מנהגו להביא בידו שבט אחד, כאומרו 'לא יסור שבט מיהודה' (בר' מט, י), 'שבט מלכותך'⁴⁴ (תה' מה, ז). קירה – כמו אל קיר, והיא עיר בארץ אשור.⁴⁵

[ו] פה אָמַר ה' עַל־שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי עֲזָה וְעַל־אֲרָבְעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל־הַגְּלוֹתָם גְּלוֹת שְׁלֹמֶה לְהַסְגִּיר לְאֲדוֹם: נבואה זו עד 'על שלשה פשעי צור' (להלן, ט) מדברת בחרבן עזה.

ה הוא] פ1 הוא עמוק

42 ראה יומא פו, ב. והרמב"ם (הלכות תשובה ג, ה) כתב שדין זה הוא בציבור ולא ביחיד שאין תולין לו אלא עוון ראשון ושני, וראב"ד (שם) בהשגותיו חלק על כך וכתב שאין הפרש בין יחיד לציבור. וראה בלחם משנה (שם) לר' אברהם די בוטון שכתב שלרמב"ם ולראב"ד גרסה שונה בגמרא.

43 אף שלא אמר: על שלושה פשעי ... 'אשיבנו' ועל ארבעה לא אשיבנו, הוא מובן מכוח ההקשר.

44 'תומך שבט' פירושו: האוחז בידו שבט כסמל לשלטונו, ומשמעו אינו כמו למשל 'שבט נפתלי'.

45 ראה מל"ב טז, ט.

על הגלותם גלות שלמה – הוא ביאר החטא הד', והוא שהגלו את ישראל גלות שלימה להסגרים לאדום. וזה כי בחרבן בית שני שהיה על יד אדום ויד טיטוס, אנשי עזה היו עומדים על הדרכים, וכאשר היו רואים ישראל בורחים מאדום היו שובים אותם ומסגירים ומסורים אותם ביד אדום, באופן שהיו גולים אותם גלות שלמה, כי לוא היו נצולים הבורחים, לא היתה גלותם שלמה.⁴⁶

[ז-ח] וְשִׁלַחְתִּי אֶשׁ בְּחֹמַת עֵזָה וְאָכְלָה אֶרְמְגַתֶּיהָ: וְהִכֹּרְתִי יוֹשְׁבֵי מַאֲשְׁדוֹד וְתוֹמֵךְ שִׁבְט מַאֲשְׁקֵלוֹן וְהִשִּׁיבֹתִי יָדַי עַל־עֵקְרוֹן וְאָבְדוּ שְׂאֲרֵית פְּלִשְׁתִּים אָמַר אֲדֹנָי ה': עֵזָה וְאֲשְׁדוֹד וְאֲשְׁקֵלוֹן וְעֵקְרוֹן – ארבעת ממלכות פלשתים. ואמרו והשיבותי ידי – כי אחר חרבן עזה ואשדוד ואשקלון, תשאר עקרון זמן מה,⁴⁷ ולכן אמר כי אחר כך ישיב ידו על עקרון⁴⁸ – שהיתה שארית פליטת פלשתים, ואז יחרבו לגמרי. ותומך שבט – כחברו,⁴⁹ וכן אמר יונתן בשניהם: 'וְעֵבִיד שִׁלְטוֹן'.⁵⁰

[ט] כֹּה אָמַר ה' עַל־שְׁלֹשָׁה פְּשְׁעֵי־צֹר וְעַל־אַרְבַּעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל־הַסְּגִירָם גְּלוּת שְׁלֹמֹה לְאֲדוֹם וְלֹא זָכְרוּ בְּרִית אַחִים: נבואה זו עד 'על שלושה פשעי אדום' (להלן, יא) מדברת בחרבן צור. הנה חטא צור היה ממין חטא עזה, כי היו מסורים הבורחים מישראל מיד אדום בידי ובזה הגלום גלות שלמה.⁵¹ ואמרו ולא זכרו ברית אחים – ברית שלמה וחיים מלך צור, וכאומרו 'ויכרתו ברית שניהם' (מל"א ה, כו) וקוראים זה את זה 'אחי' וכאומרו 'מה הערים אשר נתת לי אחי' (מל"א ט, יג).⁵²

ו ברית שניהם] 19 שניהם ברית

46 כך מובא בספרי, דברים שכב: "פן ינכרו צרימו" (דב" לב, כז) – בשעת צרתם של ישראל אומות העולם מנכרים אותם ועושים עצמם כאילו אין מכירים אותם מעולם. וכן מצינו שבקשו לברוח כלפי צפון לא היו מאספים אליהם אלא היו מסגירים אותם כענין שנאמר "כה אמר ה' על שלשה פשעי צור ועל ארבעה לא אשיבנו על הסגרים גלות שלימה לאדום" (עמ' א, ט), בקשו לברוח לדרום והיו מסגירים אותם שנאמר "כה אמר ה' על שלשה פשעי עזה ... על הגלותם גלות שלמה להסגיר לאדום" (שם, ו), בקשו לברוח למזרח והיו מסגירים אותם שנאמר "כה אמר ה' על שלשה פשעי דמשק" (שם, ג), בקשו לברוח למערב והיו מסגירים אותם שנאמר ...".

47 ולא תיפגע.

48 על פי רי"ח פירוש המילה 'והשיבותי' – אשוב להכות, וכך פירש גם רד"ק, ורש"י ביאר: שיכה וישנה.

49 כחברו הנזכר בפסוק ה.

50 לפנינו: שִׁלְטָן.

51 ראה לעיל, הערה 46.

52 כך פירש רש"י וכן הובא ברד"ק בשם 'יש מפרשים'. וראב"ע ורד"ק פירשו שהצירוף 'ברית אחים' מוסב על אדום ולא על צור, שאין צור וישראל אחים, ואדום וישראל אחים מאב ואם, וכן אמר משה 'כה אמר אחיך ישראל' (במ' כ, יד). ביאור הכתוב לשיטתם הוא: אנשי צור ידעו שאנשי אדום אינם זוכרים שנכרתה ברית אחים בינם לבין ישראל, ולכן הסגירו את ישראל לאדום.

[י] וְשִׁלַּחְתִּי אֵשׁ בְּחֹמַת צָר וְאָכְלָה אֶרְמְנוֹתֶיהָ: האש משל לאויב.

[יא] כה אמר ה' על־שִׁלְשָׁה פְּשָׁעֵי אֲדוֹם וְעַל־אֲרָבָעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל־רַדְפוֹ בְּחָרֵב אַחִיו וְשַׁחַת רַחֲמָיו וַיִּטְרֹף לְעַד אָפוּ וְעִבְרָתוֹ שְׁמֶרָה נִצַּח: נבואה זו עד 'שלושה פשעי בני עמון' (להלן, יג) מדברת בחרבן אדום. אחיו – הוא יעקב, כאומרו 'הלא אח עשו ליעקב' (מל' א, ב). ואמר זה על חרבן בית שני שרדף אחר יעקב,⁵³ אדום, והרג בו הרג רב וכאומרו 'זכור ה' לבני אדום את יום ירושלים' וכו' (תה' קלז, ז); ועוד עשה לו רעה גדולה, כי לא רחם עליו גם אחר שהרג ממנו הרג רב;⁵⁴ ועוד רעה אחרת, ויטרוף לעד אפו – כי אפו טרף לעד ישראל, וזה לפי שעברתו שמרה נצח.⁵⁵ שְׁמֶרָה – שמר אותה, ר"ל העברה, לנצח, ותהיה הה"א כנוייית אעפ"י שאינה במפיק;⁵⁶ או יהיה כמו 'שְׁמַר', כמו 'ה' שמעה ה' סלחה' (דנ' ט, יט) שהם כמו שְׁמַע, סְלַח.⁵⁷ ואמר זה, כי רוב בני אדם אחר שיכו זולתם ירחמו עליהם וגם לא ישמרו עברתם לנצח, וזה⁵⁸ לא כן. ורו"ל (ב"ר עא, ו) פירשו על רדפו בחרב אחיו – על רדיפת אליפז אחר יעקב כאשר ברח מבית אביו במצות אביו עשו.

[יב] וְשִׁלַּחְתִּי אֵשׁ בְּתִימָן וְאָכְלָה אֶרְמְנוֹת בְּצָרְחָה: תימן ובצרה – מקומות גדולים בארץ אדום.

[יג] כה אמר ה' על־שִׁלְשָׁה פְּשָׁעֵי בְנֵי־עַמּוֹן וְעַל־אֲרָבָעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל־בְּקָעַם הַרְוֹת הַגְּלָעַד לְמַעַד *הַרְחִיב* אֶת־גְּבוּלָם: נבואה זו עד 'על שלושה פשעי מואב' (להלן ב, א) מדברת בחרבן בני עמון. באומרו על בקעם הרות הגלעד – יזכיר גודל האכזריות שעשו בני עמון בארץ הגלעד, שהיו מבקעים הנשים החרות והיו מתות המה ועובריהן, וזה למען הרחיב את גבולם – וזה כי בזה נתמעטו בני הגלעד ויבאו העמונים ויקחו ארצם ויחריבו גבולם. ולדעת יונתן הרות הגלעד – כמו הרי הגלעד,⁵⁹ וירצה כי לקחו ערי ארץ גלעד הגבוהות וחשובות, לכן כינה אותם בשם 'הרות'. ונוכל לומר כי הרי הגלעד –

ז הרחיב] פ ארחיב

53 כהכרעת רד"ק, ולא כרש"י שביאר זאת על יציאת אדום בעם כבד לקראת ישראל (ולא כרבי יוסף קרא שביאר זאת על רדיפת עשיו את יעקב).

54 וזהו 'ושחת רחמיו'.

55 אין זה שלוש עבירות אלא עבירה אחת חמורה: רדפו בחרב אחיו ללא חמלה ובאכזריות.

56 'שמרה' – שמר אותה, את עברתו, וכאילו כתוב 'ועברתו שמרה'.

57 'שמרה' – שמר, כאילו כתוב 'ועברתו שמר'.

58 אדום.

59 אף שיונתן תרגם: 'על דבועו מעדית ארע גלעד', ו'מעדית' פירושו: 'מעוברת', נראה שר"ח מתבסס על כך שיונתן תרגם: 'מעדית ארע גלעד' ולא: 'מעדית גלעד' או שהייתה לו גרסה אחרת בתרגום יונתן.

שהיו בסוף גבול ארץ גלעד ומבדילים בינם לארץ בני עמון, בקעו אותם העמונים ולקחום לעצמם,⁶⁰ והשיגו גבול ישראל והרחיבו את גבולם.

[יד] והצתי אש בחומת רפה ואכלה ארמנותיה בתרועה ביום מלחמה בסער ביום סופה: רבה – עיר גדולה לעמון כאמרו 'הלה היא ברבת בני עמון' (דב' ג, יא). בתרועה – כי כן דרך הלוחמים להריע בחצוצרות ולהקיש במגיניהם. בסער – רוח סערה. ביום סופה – רוח חזקה, כמו 'גנבתו סופה' (איוב כא, יח) והוא משל להמיית המלחמה.

[טו] והלך מלכם בגולה הוא ושריו יחדו אמר ה': כי זה רע להם וקלון וחרפה מהיותם נהרגים על ידי חרב.⁶¹

ח לעצמם] פ לעצמם ישראל

60 רי"ח מבאר את הביטוי 'הרות הגלעד' בשתי דרכים: הרות נשי גלעד, או הרי הגלעד. על פי הפירוש הראשון יש כאן מקרא קצר. ובפירוש השני משתמש רי"ח בכינוי הנקבה 'הרות' להרים, משום ש'אולי משתנה מלת הרות בעבור אות הגרון' (ראב"ע) או ש'יקובץ "הר" בלשון "הרים" – זכרים, ובלשון נקבות – הרות' (רד"ק).

61 וכן הוא בתלמוד (בבא בתרא ת, ב): "והיה כי יאמרו אליך אנה נצא ואמרת אליהם כה אמר ה' אשר למות למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי" (יר' טו, ב) – ואמר רבי יוחנן: כל המאוחר בפסוק זה קשה מתבירו. חרב קשה ממות ... רעב קשה מחרב ... שבי קשה מכולם'.

פרק ב

[א] כה אָמַר ה' עַל־שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי מוֹאָב וְעַל־אַרְבַּעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל־שָׂרְפוֹ עֲצָמוֹת מֶלֶךְ־אָדוֹם לְשִׂיד: נבואה זו עד 'על שלושה פשעי יהודה' (להלן, ד) מדברת בחרבן מואב. אמרו⁶² כי פעם אחת נלחם מלך מואב עם מלך אדום, והגלה אותו ונהג בו מדת אכזריות גדולה עד מאד, והיא כי שרף עצמותיו ועשה מהם אפר, ומאותו אפר עשה שיד וחפה בו קיר היכלו למשמרת לאות. ואעפ"י שמלך אדום היה רשע גם כן, רצה ית' לנקום נקמתו לאכזריות הגדולה הזאת.

[ב] וְשַׁלַּחְתִּי־אֵשׁ בְּמוֹאָב וְאָכְלָה אַרְמְנוֹת הַקְּרִיּוֹת וַיִּמַת בְּשֵׂאוֹן מוֹאָב בְּתַרְוֵעָה בְּקוֹל שׁוֹפֵר: הקריות – עיר גדולה במואב. בשאון – המיית המלחמה. בתרועה בקול שופר – כי כן דרך המנצחים להריע בחצוצרות ובשופרות.

[ג] וְהִכְרַתִּי שׁוֹפֵט מִקְרָבָה וְכָל־שָׂרִיָּה *אֶהְרֹג* עִמּוֹ אָמַר ה': שופט – הראש והמנהיג. מקרבה – מקרב עיר הקריות.

[ד] כה אָמַר ה' עַל־שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי יְהוּדָה וְעַל־אַרְבַּעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל־מַאֲסָם אֶת־תּוֹרַת ה' וְחָקִיו לֹא שָׁמְרוּ וַיִּתְּעוּם כְּזַבִּיָּהֶם אֲשֶׁר־הִלְכוּ אַבּוֹתֵם אַחֲרֵיהֶם: נבואה זו עד '[על] שלשה פשעי ישראל' (להלן, ו) מדברת בחרבן יהודה. אחר שהקדים פשעי האומות ועונשם באר פשעי יהודה וישראל. והקדים יהודה, להיות המלכות ממנו. ואמרו על מאסם את תורת ה' – כי היו מואסים התורה ולא היו רוצים ללמדה, והעדר הלימוד מביא העדר המעשה, כמו שהלמוד מביא לידי מעשה, ולכן נמנו וגמרו: תלמוד גדול מהמעשה.⁶³ וחוקיו לא שמרו – להיות השכל מנגד אותם, כאומרם: שהיצר הרע ואומות העולם משיבים עליהם.⁶⁴ ויתעום כזביהם – הם נביאי השקר. וקראם 'כזב' – להפליג כאלו היו עצם הכזב, כאומרו 'ואני תפלה' (תה' קט, ד) וזולתם.⁶⁵ ואמרו אשר הלכו אבותם אחריהם – סבה כי מפני זה התעום, כאומרם אליהם כי אבותיהם הלכו אחריהם וראוי להם לאחוז דרכם.

[ה] וְשַׁלַּחְתִּי אֵשׁ בִּיהוּדָה וְאָכְלָה אַרְמְנוֹת יְרוּשָׁלַם: ביהודה – עדת יהודה. ונמשל האש – הוא נבוכדנאצר הרשע.

א אהרוג] פ אאהרוג

62 כך מובא ביונתן: 'על דאוקיד גרמי מלפא דאדום וסדינון בגירא בביתיה'. על מלחמת מואב ואדום ראה מל"ב ג.

63 ראה קידושין מ, ב.

64 ראה יומא סז, ב.

65 על פי פירוש של רי"ח הכתוב משתמש בתואר 'כזב' תמורת המתואר 'נביאי השקר', על דרך: 'ואני תפלה' – ואני איש תפלה. ובפירושו לתה' יח, ד כתב רי"ח: 'כי כבר יקרא המתואר בשם התואר אשר לו, כאשר ימצא בו התאר הוא בתמידות, ע"ד "ואני תפלה" (תה' קט, ד), "שבתך בתוך מרמה" (יר' ט, ה)'.
 66

[ו] כה אָמַר ה' עַל־שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל־אַרְבָּעָה לֹא אֲשִׁיבֵנּוּ עַל־מִכְרָם בְּכֶסֶף צְדִיק וְאֲבִיוֹן בְּעֵבֹר נְעָלִים: נבואה זו עד 'השמיעו על ארמנות באשדוד' (להלן ג, ט) היא תוכחה יוכיח בה הנביא את ישראל על עונותיהם ויבאר להם הרעות שתבאנה עליהם בעבורם. והנה אלה השלושה פשעים שפשעו, הם עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים, ואמר כי עם היותם חמורים מאד, ישיבנו עליהם, אבל על החטא הרביעי לא ישיבנו, והוא אומרו על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים – והוא קלקול הדין, כי הדין והמשפט יעמידו הארץ ויבערו הרשעים ממנה.⁶⁶ ואמרו על מכרם בכסף צדיק – ידבר נגד השופטים, כי ימכרו הצדיק בדינו בכסף השחד שהיה נותן להם בעל דינו ויטו את דינו; וכן היו מוכרים האביון בעבור נעלים שהיה נותן להם בעל דינו, כי להיותו אביון בדבר נקל יטו דינו כי אין בשער עזרתו;⁶⁷ גם כי דין האביון לא יהיה אלא על דבר קטן – תנור וכירים ודומה להם, ולכן יטו דינו בשוחד קטן.

[ז] הַשְּׂאֵפִים עַל־עַפְר־אֶרֶץ בְּרֹאשׁ דְּלִים וְדֶרֶךְ עֲנוּיִם יִטּוּ וְאִישׁ וְאִבְיוֹ יִלְכוּ אֶל־הַנְּעֵרָה לְמַעַן חַלֵּל אֶת־שֵׁם קְדֹשִׁי: השואפים – לשון הבטה, כמו 'כעבד ישאף צל'⁶⁸ (איוב ז, ב), ר"ל כי הם מביטים תמיד ומגמת פניהם להשפיל הדלים ולהכניעם עד שיהיה עפר הארץ בראשם⁶⁹ – ר"ל כי ישתדלו להשפיל הדלים עד שהעפר השפל מכל היסודות,⁷⁰ יהיה בראשם – ר"ל גבוה מהם. ודרך ענויים יטו – על דרך 'יטו אביונים מדרך' (איוב כד, ד), כי מטים הענויים מלכת בדרך הישרה וילכו אורחות עקלקלות מפחדם; או ירצה כי המנהג הטוב שינהגו בו הענויים, יטום ממנו בעל כרחם ויכריחום שינהגו מנהגם הפחות והמקולקל.⁷¹ ואיש ואביו ילכו אל הנערה – כי שניהם ילכו שמה יחד לבעול אותה ולא יבוש זה מזה. *ובאומר² אל הנערה בה"א הידיעה, נראה שכוונתו הנערה מאורסה. ולא יעשו זה לאהבת התענוג שיתענוגו כי אם לחלל את שם קדשי, והנם חוטאים במרד – יודעים רבונם ומתכוונים למרוד בו.⁷² פירוש אחר: הדרך והמנהג שינהגו בו הענויים, יטו את עצמם ממנו ולא ינהגו בדרך הענוה והבשת, וזה כי איש ואביו ילכו אל הנערה ולא יבוש זה מזה, למען חלל את שם קדשי – הפך מה שצויתי 'ולא תחללו את שם קדשי'⁷³ (וי' כב, לב).

ב ובאומר] פ וכאומר

66 על פי איוב לה, יג. נראה שצ"ל: וינערו הרשעים ממנה, כלשון הפסוק.

67 על פי איוב לא, כא.

68 וכן פירש רד"ק אלא שהביא לראיה את הפסוק האמור להלן (ח, ד) 'השואפים אביון'. נראה שרי"ח לא הביאו מאחר ושם הוא מבארו במשמעות של בליעה ולא במשמעות של הבטה.

69 בראש הדלים.

70 ראה רמב"ם, הלכות יסודי התורה ג, י.

71 לפי פירוש זה לא די שימנעו את הענויים מללכת בדרכם הישרה אלא שיכריחום ללכת באורחותם הפחותה והמקולקלת.

72 על פי תורת כהנים, בחוקותי פרשתא ב, ב.

73 רי"ח מדייק מלשון הכתוב 'למען חלל את שם קדשי' שהם חוטאים ומחללים את שם ה' בניגוד לציווי 'ולא תחללו את שם קדשי', ולא כרד"ק שכתב שעוברים על הציווי 'קדושים תהיו'.

[ח] וְעַל־בְּגָדִים חֲבָלִים יִטּוּ אֶצְל פֶּל־מִזְבַּח וַיֵּינ עֲנוּשִׁים יִשְׁתּוּ בֵּית אֱלֹהֵיהֶם: אמר שעושים עצמם צדיקים בהיותם גומלים חסד להלוות הממון לעניים על בגדיהם, וזה לתכלית רעה, והיא למען ילבושום ויהנו מהם והולכים עמהם אצל כל מזבח של עבודה זרה אשר להם, ויטו עצמם שמה להסב⁷⁴ אצל המזבח לאכול ולשתות; ויין ענושים ישתו – כי כל עונש הממון שיענישו האנשים, יוציאו הממון ההוא באכילה ושתייה ולאכול ולשתות בבית אלהיהם. או ירצה באומרו ועל בגדים חבולים – כי יביאו הבגדים החבולים ויציעום על שלחנם אצל כל מזבח לאכול ולשתות בהם,⁷⁵ ומטים עצמם עליהם בהיותם על השלחן, ושם ישתו יין הענושים.

[ט] וְאֲנֹכִי הִשְׁמַדְתִּי אֶת־הָאֱמֹרִי מִפְּנֵיהֶם אֲשֶׁר פָּגְבָה אַרְזִים גָּבְהוּ וְחֶסֶן הוּא פְּאֻלֹּנִים וְאֲשַׁמֵּיד פְּרִיו מִמַּעַל וְשָׁרְשָׁיו מִתַּחַת: הנה היה להם לקחת מוסר השכל ממה שעשיתי לאמורי, שעם היותו חזק ותקיף השמדתי אותו מפניהם. וזה כי הם לא נצחוהו בחרבם ובקשתם, כי אני נצחתי, וזה מפני מעשיו המקולקלים, וכאמרו 'כי לא שלם עון האמורי עד הנה' (בר' טו, טז), ואומר 'כי ברשעת הגוים האלה' וגו' (דב' ט, ה). והמשילו לארו בגבהו ולאולן בתקפו. וחסון – ר"ל תקיף, כמו 'והיה החסון לנעורת' (יש' א, לא). ואשמיד פריו ממעל – הפרי משל לבנים, ושרשיו מתחת – הוא משל לאבות. פירוש אחר: אלה הרשעים לא הביטו לטוב שעשיתי להם שהשמדתי את האמורי מפניהם למען יירשוהו וכאמרו 'יורש את האמורי אשר בה' (במ' לב, לט), ואחר שירשו אותו בעטו כי וחללו את שם קדשי. והזכיר האמורי – כי היה החזק שבאומות השבע.⁷⁶

[י] וְאֲנֹכִי הֵעֵלִיתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וְאוֹלַף אֶתְכֶם בְּמִדְבָּר * אַרְבָּעִים שָׁנָה: לְרִשֵׁת אֶת־אֶרֶץ הָאֱמֹרִי: וקודם שירשו את ארץ האמורי עשיתי עמהם כמה טובות,⁷⁷ כי העליתי אותם מארץ מצרים עם נסים ונפלאות הרבה, והולכתים ארבעים שנה במדבר, ועשיתי שם עמהם כמה טובות כמסופר בתורה: תורה, ומן, ובאר, וענני כבוד וזולתם, ובסוף הארבעים באו לרשת האמורי.

ג ארבעים שנה] פ ליתא

74 'וההסיבה נקראת "הטייה", לפי שמטה אדם עצמו כשוכב; וכן במשנה (ברכות א, ג): יטו ויקראו; והטיית לקרות' (רד"ק כאן). וכן פירש רש"י.

75 על פי הפירוש הראשון יאשימם על שלובשים הבגדים הממושכנים בידם והולכים ומטים עצמם אצל כל מזבח (כך פירש ראב"ע בעל פה לתלמיד), ועל פי הפירוש השני הם אינם לובשים את הבגדים הממושכנים אלא מציעים אותם על השולחנות ומטים עליהם (וכך פירשו רש"י ורד"ק).

76 כן כתבו ראב"ע ורד"ק.

77 לדעת רי"ח אזכור ההליכה במדבר ארבעים שנה נועד להצביע על הטובות שעשה ה' עם ישראל, ולא כראב"ע ורד"ק שפירשו שהאזכור נועד להדגיש שה' הרגיל את ישראל במצוות קודם כניסתם לארץ.

[יא] וְאִקִּים מִבְּנֵיכֶם לְנְבִיאִים וּמִבְּחֹרֵיכֶם לְנִזְרִים הָאֵף אֵינִי זֹאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נְאֻמֶּה:⁷⁸ גם עשיתי עמם טובות אחרות שכליות, כי הראשונות רובן טובות מדומות,⁷⁸ והוא שהקימותי מבניכם נביאים – וזו באמת מעלה גדולה לישראל, כי לא השרה השם שכינתו על עם אחר וזלתי על עם בני ישראל, וזו מעלה גדולה להם. ועל זה אמרו בפרק קמא דברכות (ז, א) שבקש אדון הנביאים שלא תשרה שכינתו על אומות העולם אלא על ישראל, וזהו אומרו 'ונפלינו אני ועמך מכל העם' וגו' (שמ' לג, טז), והודה לו השם על זה שנאמר 'גם את הדבר הזה אשר דברת אעשה' וגו' (שם, יז). ואמר מבניכם ולא אמר 'מכם', להפליג, כי גם מהבנים הקטנים שאינם יודעים בין טוב לרע ואין בהם חכמה ותבונה ההכרחיים להשגה הנבואית,⁷⁹ וכאומרם ז"ל (שבת צב, א): אין הנבואה שורה אלא על חכם גבור ועשיר, השרה עליהם שכינתו. וזה כי רז"ל לא אמרו זה אלא כשהנבואה על סדרה ומנהגה הראוי, אבל לפעמים ישרה השם שכינתו על מי שאינו חכם והוא בלתי מוכן לנבואה שלא על המנהג הטבעי, כמו שהשרה שכינתו על בלעם ואבימלך ולבן, וכן על העבדים והשפחות בים ובמתן תורה, וכל זה דרך נסיון ושלא על המנהג הטבעי. ומבחוריכם לנזירים – כי גם מהבחורים שטבעם ללכת אחרי התענוגים ואהבת הכבוד והתועלת, הקים מהם נזירים ופרושים שיפרישו עצמם מהתאוות, ויגדלו שערם ולא ישתו יין כדי שיהיו פנויים לעבודת השם, ולא יהיה להם מעיק יעיקם מעבוד אותו בשלמות. האף אין זאת בית ישראל נאם ה' – ר"ל הגם תכחישו לומר שאין זאת התוכחה אמיתית שאמרת עד הנה כמו שתכחישו האחרות, לא תוכלו להכחישה, כי היא גלויה ומפורסמת לעיני כל רואים.

[יב] וּתְשִׁקוּ אֶת־הַנְּזִירִים יֵי וְעַל־הַנְּבִיאִים צִוִּיתֶם לֵאמֹר לֹא תִנְבְּאוּ: יאשימם בהיותם מחטיאים הרבים והוא עון פלילי. וזה כי היו משקיף הנזירים יין ומכריחים אותם שישתוהו לא לעזר ולא להועיל,⁸⁰ וכן יצו לנביאים שלא יכינו עצמם בהכנות הראויות לנבואה עד שלא ינבאו להעדר ההכנות, או שאף אם תחול עליהם הנבואה שלא ינבאוה – ר"ל שלא יפרסמוה להם ויכבשו נבואתם, והכובש נבואתו חייב מיתה בידי שמים.⁸¹ ולפי שסיים בפסוק הראשון בנזירים התחיל לדבר בהם בפסוק השני, כמנהג הכתוב במקומות רבים, וכאמרו 'ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ואתן לעשו את הר שער לרשת אותו ויעקב ובניו ירדו מצרים' (יה' כד, ד).⁸²

78 טובות גשמיות.

79 וכך כתבו הפרשנים: 'כי אם יתנבא הזקן החכם, אין לתמוה' (ראב"ע), 'וטעם מבניכם – אפילו הנערים, כשמואל (ראה ש"א ג, א, ד) וירמיה (ראה יר' א, ו); כל שכן הזקנים שיש בהם חכמה' (רד"ק) ובדרך זו הלך גם ר"י אברבנאל (בהקדמה לירמיהו). וזה שלא כדעת הרמב"ם הסובר שאין הנבואה חלה על הנערים נעדרי החכמה (ראה מורה הנבוכים ב, לב).

80 על פי יש' ל, ה.

81 ראה סנהדרין פט, א. וכן מצינו שציווה אמציה כהן בית אל את עמוס שיכבוש את נבואתו ולא ינבא (ראה להלן ז, יב).

82 הסדר בפסוק הקודם הוא: נביאים, נזירים; ובפסוקנו: נזירים, נביאים, כמנהג הכתוב להמשיך

[יג] הנה אנכי מעיק תחתיכם כַּאֲשֶׁר תַּעֲשֶׂיךָ הַעֲגֵלָה הַמְּלֵאָה לָּהּ עֲמִיר: תחתיכם – מקומכם, כמו 'שבו איש תחתיו' (שמ' טז, כט). יאמר שיעיק ויציק מקומם – ירמוז לירושלם או הוא שם כלל לכל מקומותיהם, עד שיהיו במצור ובמצוק שיציקוהו האויבים,⁸³ ותהיה העקה והצוק חזקה כעקת העגלה המלאה לה עמיר – ר"ל ממשא העמרים⁸⁴ שישמו עליה, כי לכובד המשא אשר ישמו עליה, כשתמצא בקרקע איזה דבר, כשתעבור עליו תציקנו ותעיקנו מאד עד שתפוצצנו. וכמו כן יעיקוהו⁸⁵ האויבים במצור עקה חזקה עד שיבאו לאכל פרי בטנם לחזק הרעב, וכאומרו בתורה 'אכלת פרי בטנך וגו' במצור ובמצוק אשר יציק לך אוֹיְבֶיךָ' (דב' כח, נג). והזכיר משא העמרים ולא משא אחרת מברזל או זולתו, עם היותן כבדות ממשא העמיר, לפי שדבר בהוה.⁸⁶

[יד] וְאֵבֶד מְנוֹס מִקֶּל וְחֹזֶק לֹא יֵאֱמָץ כְּחוֹ וְגִבּוֹר לֹא יִמְלֹט נִפְשׁוֹ: מנוס – בריחה, כמו 'ובמנוסה לא תלכו' (יש' נב, יב), 'ומנוס אבד מנהם' (איוב יא, כ), והוא שם בלשון זכר, כי 'מנוסה' היא לשון נקבה. יאמר שהקל ברגליו שיש לו הכנה לברוח מהרה לקלותו, יאבד המנוס ממנו ולא יועיל לו קלותו בעת ההיא. ואבדן הבריחה תהיה על שני פנים: הא' – שישיהו השם כבד בעצמותו ויאבד ממנו תאר הקלות, והב' – כי בשערו שלא תועילנו הבריחה מהאויבים יעמוד במקומו ולא יברח והנה אבד המנוס ממנו. ומי שהוא חזק הכח, לא יאמץ כחו בחזק לבו להלחם עם אויבו, אבל יחלש כחו מפחד האויב. וגבור – שמדרכו להציל אחרים בגבורתו, וכאומרו 'אל יתהלל הגבור בגבורתו' (יר' ט, כב) – ר"ל כשהגבורה היא לעצמו ולא יועיל ממנה לזולתו,⁸⁷ הנה גבור כזה לא יוכל בזמן ההוא להציל אפילו נפשו, כל שכן אחרים.

[טו] וְתִפֹּשׂ הַקֶּשֶׁת לֹא יַעֲמֵד וְקֵל בְּרַגְלָיו לֹא יִמְלֹט וְרֶכֶב הַסּוֹס לֹא יִמְלֹט נִפְשׁוֹ: לא יעמוד – ר"ל בחומה לירות בחצים כמנהג, כי יחלש כחו או יירא מהאויב הצורר אותו. וקל ברגליו לא ימלט – וכבר אמר למעלה 'ואבד מנוס מקל' (לעיל, יד), אלא ששם דבר על האדם וכאן דבר על הסוס הקל ברגליו שלא יוכל למלט את רוכבו.⁸⁸ ורוכב הסוס לא ימלט נפשו – יאמר כי מפני שהסוס הקל ברגליו לא יוכל למלט הרוכב עליו,

בדבר האחרון שהזכיר ואחר כך לחזור לראשון, כדרך הכתוב ביהושע שפתח ביעקב ואחר כך בעשו, והמשיך בעשו ואחר כך שב ליעקב.

83 על פי דב' כח, נג.

84 וכן ביאר רד"ק: 'ועמיר – שם כלל לעמרים רבים'.

85 יעיקוהו – יעיקו לישראל.

86 ורד"ק כתב: 'ואמר עמיר ולא משא אחר – כי מפני הנפח הוא יותר מִצָּר נושא עמיר ממשא אחר'.

87 וכן כתב בפירושו לירמיהו (שם): 'פירוש אחר: הנה לא יספיק לאדם להיותו שלם באי זו שלמות הוא בעצמו לבד אלא שיועיל גם כן ממנו לזולתו, ולכן אמר אל יתהלל חכם בחכמתו כשהיא מיוחדת לעצמו לבד, וכן בגבורתו, וכן בעשרו, כשלא יועיל מהם לאחרים'.

88 וכן ביאר רב"ע שה'קל' הוא הסוס. ורש"י ורד"ק ביארו שה'קל' הוא האדם הקל ברגליו 'ושנה העניין, לחזק' (רד"ק). ור"ח הלך בשיטתו למנוע כפל עניין במילות שונות.

הנה רוכב הסוס לא יוכל למלט נפשו. או יאמר כי הרוכב על הסוס – כשיראה שהסוס לא ירוץ, ירד ממנו לברוח ולא יוכל אז לרוץ למלט נפשו.

[טז] וְאִמְיִן לְבוֹ בְּגִבּוֹרִים עָרוֹם יָנוֹס בַּיּוֹם־הַהוּא נְאֻמֵּיה': יאמר כי מי שלבו אמיץ להלחם עם גבורים רבים, יחלש בזמן ההוא חולשה גדולה, עד שיפשיטו השודדים בגדיו מעליו ויננס ערום. או הוא עצמו יפשיט בגדיו מעל עצמו למען לא יכבדו עליו ויהיו עליו למשא, באופן שיוכל לנוס מהרה. ולפי זה הפירוש לא יהיה ערום, ערום לגמרי, אלא מהבגדים העליונים.⁸⁹ ויונתן תרגם: 'ערטילאי בלא זיין'⁹⁰ – ר"ל משולל מכלי המלחמה.

89 לפי הפירוש האחרון שהנס פושט את בגדיו בעצמו, וכן פירשו המפרשים.

90 לפנינו: עֲרֻטָאָה דְלֵא זִין. לפירוש יונתן 'ערום' אינו ערום מבגדיו אלא מכלי זינו..

פרק ג

[א] שָׁמְעוּ אֶת־הַדְּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' עֲלֵיכֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַל כָּל־הַמְשַׁפְּחָה אֲשֶׁר הֶעֱלִיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְאָמֹר: לִפִּי שָׁאֵמַר עֲלֵיכֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וּיִכְנָסוּ בֹזֵה הַגֵּרִים כִּי גַם הֵם יִכְנָו בְּשֵׁם 'יִשְׂרָאֵל', חֹזֵר וּבָאֵר עַל כָּל הַמְשַׁפְּחָה וְגו' – לֹמַר שׁוֹזֵה הַדְּבָר הוּא אֹמֵר עַל כָּל מְשַׁפְּחַת יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלָה אוֹתָהּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם – וְהוּא זֹרַע אֲבֵרָהֶם, כִּי עַל אוֹתוֹ זֹרַע נִגְזַר הַגְּלוּת וְהַגְּאוּלָּה מִמֶּנּוּ.⁹¹

[ב] רַק אַתְּכֶם יִדְעֵתִי מִכָּל מְשַׁפְּחוֹת הָאָדָמָה עַל־כֵּן אֶפְקֹד עֲלֵיכֶם אֵת כָּל־עֹנֹתֵיכֶם: יֹאמַר כִּי הִסְבֵּה שִׁיפְקוֹד עֲלֵיהֶם אֵת כָּל עֹנֹתֵיהֶם יוֹתֵר מִשָּׂאֵר הָאוֹמוֹת, לִפִּי שֶׁהוּא אֶהְבֵּם וְיִדַּע אוֹתָם מִכָּל מְשַׁפְּחוֹת הָאָדָמָה וְהוֹצִיאֵם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל הַנְּסִים וְעַל הַנְּפִלְאוֹת, וְנָתַן לָהֶם תּוֹרָה וּמִצְוֹת, וְעָשָׂה עִמָּהֶם טוֹבוֹת רַבּוֹת אֵין מִסְפֵּר, וְלִכֵּן רָאוּי שִׁיעֲנִישׁ אוֹתָם בְּעֵבֶרֶם עַל דְּבָרוֹ וּבִהְכַעֲסָם אוֹתוֹ, כִּי הֵם כְּפוּיֵי טוֹבָה וְגוֹמְלִים רַעָה תַּחַת טוֹבָה.⁹² פִּירוּשׁ אַחֵר: יֹאמַר כִּי לִפִּי שֶׁהוּא אוֹהֵב אוֹתָם מִכָּל מְשַׁפְּחוֹת הָאָדָמָה מִפְּנֵי כֵן פּוֹקֵד עֲלֵיהֶם וּמְעַנִּישֵׁם, לְתוֹעֲלָתָם לְמַעַן יִשׁוּבוּ מִדְּרָכָם הָרָעָה; עַל דְּרַךְ הָאֵב הַמֵּיִסֵּר בְּנֵו הָאֶהוּב לוֹ, וְכִמוֹ שָׁאֵמַר 'כִּי אַתְּ אֲשֶׁר יֶאֱהָב ה' יוֹכִיחַ וְכֹאֵב אֵת בֶּן יִרְצָה' (מִשׁ' ג, יב). פִּירוּשׁ אַחֵר: עַל כֵּן אֶפְקֹד עֲלֵיכֶם אֵת כָּל עֹנֹתֵיכֶם – בְּעוֹלָם הַזֶּה, לְמַעַן תִּזְכְּרוּ לְנוֹעַם הָאֱמִיתִי וְלִשְׂכַר הַנְּצִחִי שֶׁל עוֹלָם הַבָּא. וְרוֹ"ל פִּירְשׁוּהוּ עַל אוֹפֵן אַחֵר (עֲבוּדָה זְרָה ד, א): כִּי לֹאֲהַבְתוּ אוֹתָם יִפְקֹדֵם תָּמִיד וְיַעֲנִישֵׁם מֵעַט מֵעַט, וְלֹא יֵאֲרִיךְ לָהֶם לְהַעֲנִישֵׁם עוֹנֵשׁ חֲמוּר יָחַד אֲשֶׁר לֹא יוֹכְלוּ לְסַבְּלוֹ.

[ג] הֵיִלְכוּ שְׁנַיִם יַחְדָּו בְּלִתֵּי אִם־נוֹעְדוּ: לִפִּי שָׁאֵמַר 'עַל כֵּן אֶפְקֹד עֲלֵיכֶם אֵת כָּל עֹנֹתֵיכֶם' (לְעֵיל, ב), בֹּא לְבֹאֵר הַפְּקִידָה שִׁיפְקֹדֵם עִתָּה, מִכְּלָלָה, כִּי בִזְמַן שֶׁשְׁלוֹם בְּאֶרֶץ יִלְךְ אָדָם יַחֲדָי בְּדֶרֶךְ כִּי אֵין אוֹיֵב בְּדֶרֶךְ שִׁיְהַרְגֶהוּ אוּ שִׁישׁוּלְלֶהוּ,⁹³ וְעִתָּה לֹא דִי שֵׁאִישׁ אַחַד לֹא יִלְךְ בְּדֶרֶךְ, אֲבָל גַּם שְׁנַיִם יָחַד לֹא יִלְכוּ אֲלֵא אִם נוֹעְדוּ שְׁנֵיהֶם רֵאשׁוֹנָה, וְהוֹזְמִינוּ עִצְמָם וּלְבָשׁוּ כְּלֵי זֵינָם – חֲנִיתָם בִּידָם וְחֶרֶבָם עַל יָרְכָם, וּנְשַׁבְּעוּ שְׁנֵיהֶם לְעֹזוֹר כָּל אַחַד לְחִבְרוֹ בְּכָל מֵאֲמָצִי כָחוּ. וְכָל זֶה מִפְּחָד הָאוֹיְבִים הַהוֹלְכִים בְּדֶרֶכֶם לְהַשְׁמִיד לְהַרְגוֹ וְלֵאבֹד⁹⁴ וְלִשְׁלוֹל שְׁלָל וּלְבֹזוּ בּוֹ.⁹⁵ וְנוֹכַל לְפָרֵשׁ נוֹעְדוּ⁹⁶ – מְעַנִּין בְּנָה, כְּמוֹ 'לְיוֹם קוֹמִי לְעַד' (צַפ' ג, ח), 'אִז חוֹלְלִי⁹⁷ עַד שְׁלָל' (יִשׁ' לֵג, כג); יֹאמַר כִּי אֵף אִם יִלְכוּ שְׁנַיִם גְּבוּרִים

91 ואין כאן כפל עניין במילים שונות. ורש"י ביאר 'על כל המשפחה – יהודה וישראל', ור"ח לא ביאר כך מאחר ולדעתו פסוקים אלו הם המשך הנבואה הקודמת (לעיל ב, ו) שנאמרה על ישראל בלבד.

92 וכן פירשו ראב"ע ורד"ק.

93 יבזוז אותו, על דרך 'לשלוול שלל ולבזוז בז' (יש' י, ו) וכמו שיכתוב בהמשך.

94 על פי אס' ג, יד.

95 על פי יש' י, ו.

96 והפירוש הראשון הובא בפירוש רש"י, ראב"ע ורד"ק.

97 לפנינו: חלק.

מהם בדרך, יחדיו באגודה אחת ובלב אחד לעזור כל אחד לחברו נגד השולל, כי לא יועילם זה אלא יהיו בזוזים ומשוללים מהאויב. ובלתי זה – ר"ל בלא, כמו 'לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם' (בר' מג, ג) – ר"ל בלא אחיכם. ואם נועדו – ר"ל שנועדו, כמו 'עד אם דברתי דברי' (בר' כד, לג) – ר"ל עד שדברתי. יאמר דרך תימא: הילכו שנים יחד בדרך בזולת שנועדו וישוללו מהאויב!?

[ד] הַיְשָׂאג אַרְיָה בְּיַעַר וְטָרַף אֵין לוֹ הַיְתֵן כְּפִיר קוֹלוֹ מִמְעַנְתּוֹ בְּלִתִּי אִם-לְכֹד: זה הפסוק נתינת סבה לפסוק הקודם. יאמר, הסבה אשר בעבורה לא ילכו שנים יחדיו בלתי אם נועדו, היא כי האריה לא ישאג ביער מזולת שיטרוף טרף, וזה כי החיות לקול שאגתו יפחדו ממנו מאד ויעמדו במקומם כי אין להם לב לנוס, ויבא *האריה* ויטרוף מהם מה שירצה. והאריה – משל לאויב הטורף אותם. וכן הכפיר, עם היותו חסר הכח מהאריה, לא יתן קולו בחנם בזולת שילכוד. והכפיר – משל לאויב שאינו כל כך חזק.⁹⁸

[ה] הַתְּפִל צְפוֹר עַל-פַּח הָאָרֶץ וּמוֹקֵשׁ אֵין לָהּ הַיְעַלֶּה-פַּח מִן-הָאֲדָמָה וְלִכְוֹד לֹא יִלְכֹּד: פח – הוא הרשת שפורשים על הארץ ללכוד בה הצפור, ומוקש – הוא גרעיני החטה שמפורים הציידים ברשת כדי שתרד שמה הצפור לאכול אותם ותלכד בפח ההוא.⁹⁹ וזהו אומרו התפול צפור על פח הארץ כשאין שם המוקש? וכן ישראל לא נפלו ברשת האויבים כי אם מצד המוקש אשר שם, והוא עונם, כי עונם היה סבת מפלתם, כי העון רובץ אצל רגלי הרשע באופן שיכשל בו ויפול וכאומרו 'לפתח חטאת רובץ' (בר' ד, ז). היעלה פח מן האדמה ולכוד לא ילכוד – יאמר, שצד ציד, כשפורש הרשת לצוד, לא יעלנו משם כל זמן שלא לכד הצפור אבל יעזבנו פרוש עד שילכוד ואחר שילכוד אז יעלהו משם. וכמו כן תהיה רשת האויבים – כי לא יעלוה מן הארץ בזולת שילכוד אותם שם. והכוונה בכל זה, שיעלו האויבים עליהם ובכל אשר יפנו ירשיעו.¹⁰⁰

[ו] אִם-יִתְקַע שׁוֹפֵר בְּעִיר וְעַם לֹא יִחַרְדּוּ אִם-תִּהְיֶה רָעָה בְּעִיר וְה' לֹא עֲשָׂה: יאשימם כי היו מותרים מהנביאים, כי כל יום ויום היו מתרים במ שיחזרו בתשובה ולא חרדו מקולם, ולכן הם¹⁰¹ היו סבת רעתם, לא השם, ואוי לנפשם כי גמלו לעצמם הרעה.¹⁰² והביא משל לזה מהצופה העומד במגדל היותר גבוה מהעיר לראות אם יבא חיל על העיר, וכי ראה רכב אדם רכב פרשים,¹⁰³ תוקע בשופר להזהיר אנשי העיר. ואם אנשי העיר לא יחרדו מקול השופר ונכנס החיל לעיר והרגום, הנה אם תהיה אז הרעה בעיר,

א האריה] פ האויב

98 ואין 'הענין כפול במלות שונות' כמו שכתב רדק. את ההבחנה בין ה'אריה' הגדול ל'כפיר' הקטן ממנו, כתב רי"ח גם בפירושו לתהלים צ, ג.

99 ואין 'פח' ו'מוקש' מילים נרדפות כמו שמשמע מפירוש ראב"ע ורד"ק.

100 יחרידום ויבלבלום, והוא על פי שמ"א יד, מז.

101 ישראל.

102 על פי יש' ג, ט.

103 על פי יש' כב, ו.

לא עשה השם הרע ההוא אבל אנשי העיר עשאוהו, והם חטאו על נפשם וגמלו להם הרעה.

[ז] פִּי לֹא יַעֲשֶׂה אֲדֹנָי ה' דְּבַר כִּי אִם־גְּלָה סוּדוֹ אֶל־עַבְדָּיו הַנְּבִיאִים: לפי שהמשיל הנביא לצופה התוקע בשופר ומודיע לאנשי העיר החיל הבא לעיר, עד שנראה מזה שהנביא מכריז הצר הנכון לבא עליהם, אומר עתה שהנביא לא ידע זה בחכמתו מעצמו אלא מצדו ית', כי מחוקן שלא יעשה דבר טוב או רע אם לא יגלהו ראשונה לעבדיו הנביאים. ולכן אמר ה' – לשון רחמים, על הטוב; ואלהים – על הרע.¹⁰⁴

[ח] אַרְיֵה שָׂאֵג מִי לֹא יִירָא אֲדֹנָי ה' דְּבַר מִי לֹא יִנְבֵּא: לפי שהם היו מצויים לנביאים לא תנבאו ושלא יגידו להם נבואותיהם כי תמיד ינבאו להם רע,¹⁰⁵ יאמר להם שאין יכולת בנביא לכבוש נבואתו, כי היא בלבו כאש בוער וכמו שאמר ירמיה ע"ה: 'ואמרתני לא אזכרנו ולא אדבר [עוד] בשמו והיה בלבי כאש בוער[ת] עצור בעצמותי נלאתי כְּלֶכֶל [ו]לא אוכל' (יר' כ, ט). והביא משל לזה, כי כמו שמשאגת האריה ייראו כל החיות, כמו כן הנביא יירא מדבור השם, וכאשר יצוהו ללכת להגיד נבואתו יגידה על כל פנים מפתחו פן יהרגו השם על שעבר על דברו. הלא תראה מה שקרה ליונה על שכבש נבואתו, עם שהיתה כוונתו טובה ומעשיו לשום שמים – והוא כבוד עם קדש, בנו בכורו, על שלא יהיו לחרפה ולבוז,¹⁰⁶ כי ננוה שבה בתשובה על פיו, והם עמדים במרד עם היותו שולח להם השם כל עבדיו הנביאים יום השכם ושלוח.¹⁰⁷

[ט] הַשְּׁמִיעוּ עַל־אַרְמְנוֹת בְּאֶשְׁדּוֹד וְעַל־אַרְמְנוֹת בְּאַרְץ מְצָרַיִם וְאָמְרוּ הַאֲסָפוּ עַל־הָרִי שֹׁמְרוֹן וְרְאוּ מַהוֹמַת רְבוֹת בְּתוֹכָהּ וְעֲשׂוּקִים בְּקִרְבָּהּ: נבואה זו עד 'שמעו הדבר הזה' (להלן ד, א) מדברת בגלות שומרון. ולפי שאמר 'ה' אלהים דבר מי לא ינבא' (לעיל, ח), עתה יתחיל בנבואה זו להנבא על חרבן שומרון – והיא ראש מלכות ישראל. ואמר השמיעו על ארמנות באשדוד – והיא עיר גדולה בארץ פלשתים,¹⁰⁸ וארמנות – היכלי המלכים; וכן¹⁰⁹ על ארמנות בארץ מצרים. וההשמעה וההכרזה שיכריזו באלה הארמנות, היא שיאספו המלכים והרוזנים ועבדיהם ויבאו על הרי שומרון ויראו המהומות הרבות אשר יעשו בתוכה מההרג ושפיכת דם, והעשוקים אשר בקרבה. לא שיעשו הם המהומות,¹¹⁰ כי מהומת שומרון וחרבנה לא היתה אלא על יד מלך אשור

104 ואין כאן כפל עניין במילים שונות או מילים נרדפות.

105 כגון לעיל ב, יב; להלן ז, יב. וכן אמר אחאב על מיכהו בן ימלה (מל"א כב, ח).

106 ראה מכילתא, מסכתא דפסחא א: יונה תבע כבוד הבן (ישראל) ולא כבוד האב (ה').

107 על פי יר' ז, כה.

108 ראה שמ"א ה, א.

109 וכן השמיעו.

110 לא כראב"ע שפירש שהפלשתים והמצרים יתחברו לאויביהם.

כמסופר בספר מלכים (מל"ב יז). ולפי שפלשתים היו אויבי ישראל, אמר שישימיעום זה יען ישמחו בראותם מפלתם, הפך אומרו דוד 'אל תגידו בגת אל תבשרו בחוצות אשקלון פן תשמחנה בנות פלשתים פן תעלוזנה בנות הערלים' (שמ"ב א, כ) – ואמר זה על מיתת שאול ויהונתן. והמצרים אעפ"י שלא היו שונאיהם, כי כבר היו יורדים ישראל שם לעזרה,¹¹¹ השמייעם שיבאו לראות מפלתם יען יראו כי לא הועילה להם עזרתם. או אולי שהיו שונאיהם בעת חרבן שומרון. והוא הנכון. ואמרו על הרי שומרון – ר"ל שיאספו על ההרים הסמוכים לשומרון לראות משם מהומתה וחרבנה.

[י] וְלֹא־יִדְעוּ עֲשׂוֹת־נִכְחָה נְאֻם־ה' הָאוֹצְרִים חֲמֵס וְשׁוֹד בְּאַרְמְנוֹתֵיהֶם: נִכְחָה – ישרה, והוא תאר, והמתואר ה'דרך'.¹¹² יאמר כי המהומה והעשק יבאו לה בדין, כי יושביה לא ידעו עשות דרך נכוחה וישרה, האוצרים חמס ושוד בארמנותיהם, ולכן מדדם השם מדה כנגד מדה.

[יא] לִכֵּן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה' צַר וְסָבִיב הָאָרֶץ וְהוֹרִיד *מִמֶּנָּה עֲנָף וְנִבְּזוּ אַרְמְנוֹתֶיהָ: לכן – בעבור העונות הנזכרים, לכן כה אמר ה' אלהים צר וסביב הארץ – ר"ל הצר הצורר אותם לא יחנה עליהם מצד אחד, אלא מכל סביבותיהם באופן שלא יוכלו לנוס לשום עבר. וכמו שמצד תקפך ואלמותך היית עושק החלושים, ככה תענש מדה כנגד מדה והוריד ממך עווןך ותקפך ותשאיר חלוש, ואז נבזו ארמנותיך על ידי האויבים. ונבזו – לשון בזה.

[יב] כֹּה אָמַר ה' פֶּאֶשֶׁר יִצִּיל הָרַעָה מִפִּי הָאָרֶץ שְׁתֵּי כְרָעִים אוּ בְדִל־אֶזֶן פֶּן יִנְצְלוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַיֹּשְׁבִים בְּשֹׁמְרוֹן בְּפֶאת מִטָּה וּבְדַמְשֶׁק עָרֵשׁ: כרעים – כמו 'אשר לו כרעים' (וי' יא, כא). בדל און – הוא אותו המעט מהאון התלוי למטה ונבדל מהאון, כי האון קשה והוא רך.¹¹³ ויהיה בדל לשון הבדלה, כי שורש 'הבדלו' (במ' טז, כא): 'בדל', וכן תרגם יונתן: 'חסחיס דאוזין'.¹¹⁴ ובדמשק – אין למלה זו חבר לא בפסוק ולא בתלמוד, ושי"ן דמשק היא בשבולת שהיא הנקודה הימנית,¹¹⁵ ופירשוהו¹¹⁶ לפי מקומו שהוא כמו פאה, כי ערש כמו מטה, ופאה כמו דמשק. ויתכן להבדיל בכאן ביניהם,¹¹⁷ כי ב ממך 19 עמך

111 ראה יש' לא, א ולהלן ד, י.

112 ולא ידעו עשות 'דרך' נכוחה, וה'דרך' המתואר מובן מכוח העניין. כן דרך הכתוב לכתוב התואר במקום את המתואר 'כאשר ימצא בו בתמידות', וראה לעיל ב, ד ושם בהערה 65.

113 ורד"ק (כאן) כתב להפך: 'זוכר בדל און' – והוא הקשה שבאון, כתרגומו: "חסחוס דאון" – לפי שאין בו בשר, יניחנו האריה'. ובספר השורשים (ערך 'בדל') כתב רד"ק: 'ויתכן לפרש כי ב"ת בדל און היא ב"ת השרות ויהיה פירושו הרך שבאון והוא הדל שבאון'.

114 לפנינו: דאון.

115 ועל כן אין לפרשה במשמעות של 'ארם דמשק' כתרגום יונתן וכמובא בסדר עולם (ראה רש"י ורד"ק).

116 ראב"ע ורד"ק.

117 מאחר ולדרך הפרשנים הפסוק כפול בטעמו במילים שונות: בפאת מטה = בדמשק ערש.

מטה זו – היא דמות כסא, וכאומרו 'מטות זהב וכסף' (אס' א, ו) שהם כסאות לשבת שם לאכול, וכן בדברי רז"ל.¹¹⁸ ויאמר, כי כמו שהמציל מהארי לא יציל זולתי החלקים הגרועים מן הבעל חי שיטרוף, ככרעים ובדל האזן, כן לא ינצלו מבני שומרון אלא הגרועים מהם, והם החולים שמפני חליים וחולשתם לא יוכלו לקום ויושבים מסובים בפאת מטה או מושכבים בפאת ערש. והישר בעיני כי אומרו היושבים בשומרון בפאת מטה ובדמשק ערש – הוא דומה למה שיאמר אח"כ על בני שומרון 'היושבים'¹¹⁹ על מטות שן וסרוחים על ערשותם' (להלן ו, ד). ויהיה בדמשק – לשון סריחה והצעה. וירצה כי בני שומרון החשובים, היו יושבים מלפנים בכבוד ומעלה בפאת מטה של שן ושוכבים בערש היצוע, ועתה לא ינצלו מהם אלהי החשובים אלא העניים והפחותים הנמשלים לכרעים ובדל און.

[יג] שְׁמָעוּ וְהַעֲדוּ בְּבֵית יַעֲקֹב נְאֻם־אֲדֹנָי ה' אֱלֹהֵי הַצְּבָאוֹת: יֹאמֵר ית' לנביאים:¹²⁰ שְׁמָעוּ נְבוּאָה זו וְהַעֲדוּהָ – ר"ל התרו עליה, בבית יעקב, טרם בואה.

[יד] כִּי בְיָוִם פְּקֻדֵי פְשַׁעֵי־יִשְׂרָאֵל עָלְיוּ וּפְקֻדָתִי עַל־מִזְבְּחוֹת בֵּית־אֵל וְנִגְדְעוּ קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ וְנִפְלְאוּ לָאָרֶץ: יֹאמֵר כִּי בְאוֹתוֹ יוֹם עֲצֻמוֹ שִׁיפְקֹד פְּשַׁעֵי יִשְׂרָאֵל עָלָיו – והוא יום חרבן שמרון,¹²¹ יפקוד גם כן באותו יום עצמו¹²² על מזבחות העגל שהיו בבית אל, ונגדעו – ר"ל יכרתו, קרנות כל מזבח ומזבח¹²³ ויפלו לארץ מעצמם דרך נס או על ידי האויבים. ואמר קרנות – כי שם מקום ההזאות,¹²³ וכאומרו והזה מן הדם על קרנות המזבח סביב.¹²⁴

[טו] וְהִפְיִתִי בֵּית־הַחֶרֶף עַל־בֵּית הַקִּיץ וְאֶבְדוּ בְּתֵי הַשָּׁן וְסָפוּ בְּתֵים רַבִּים נְאֻם־ה': הַשָּׁן – הוא שן הפיל¹²⁵ שהוא גדול מאד ויעשו ממנו פתוחים וצוירים וישימו אותם בבתים לנוי. יאמר שיכה ויחריב בית החורף עם בית הקיץ – כי היה למלכים ולסגנים

ג אלה] פ' אלא ד' עצמו] פ' עצמו שיפקוד פשעי ישראל עליו והוא יום חרבן שומרון יפקוד גם כן באותו יום עצמו (כפל מחמת הדומות)

118 אף שברוב המקומות בתלמוד משמעות 'מטה' היא כמקובל – מיטה לשכב עליה, מצינו גם מקומות שהכוונה היא למיטה לישב עליה, כגון: 'הוציאה לו מטה, אמרה לו שב' (ברכות ה, ב); 'אסור לישב על גבי מטה שספר תורה מונח עליה' (מועד קטן כה, א); 'וניותן לו מטה ומטה ... תרתי למה לוי? – חדא דאכיל עלה, וחדא דוג עלה' (בבא מציעא קיג, ב).

119 לפנינו: השוכבים.

120 ואין אלו דברי הנביא לשומעיו.

121 ורד"ק כתב שהוא יום הרעש שהיה בימי עזויהו (ראה עמ' א, א; זכ' יד, ה).

122 וכאמרו 'פקדתי על מזבחות ... ונגדעו קרנות המזבח'.

123 כן כתב רד"ק והוסיף טעם נוסף שבנפול הקרנות יפול המזבח.

124 הפסוק נכתב מן הזיכרון וראו ו' ח, טו; טז, יח.

125 הוא השנהב, וכן תרגם יונתן 'שנהבים' (מל"א י, כב): 'שן דפיל', וכן ביארו שם רש"י ורד"ק.

בית מיוחד לחורף ובית מיוחד לקיץ, וכאומרו 'והמלך יושב בבית'¹²⁶ החורף [בחדש התשיעי] והאח¹²⁷ לפניו מבוערת' (יר' לו, כב), וספו – יכרתו, כמו 'ספו תמו'¹²⁸ (תה' עג, יט), בתים רבים – מהשרים.

ה תמו] פ1 סתמו

126 בנוסחנו: בית.

127 בנוסחנו: ואת האח.

128 רי"ח מבאר 'רבים' במשמעות של רבי השיבות, ורד"ק פירש רבים במספר או בגודלם.

פרק ד

[א] שְׁמָעוּ הַדְּבָר הַזֶּה פְּרוֹת הַבִּשֶׁן אֲשֶׁר בְּהַר שְׁמֵרוֹן הָעֹשֶׂקוֹת דְּלִים הָרֹצְצוֹת אֲבִיוֹנִים הָאֲמֵרֹת לְאֲדוֹנֵיהֶם הַבִּיָּאָה וְנִשְׁתָּה: נבואה זו עד 'בואו בית אל' (להלן, ד) תוכחה יוכיח הנביא נשי המלך והסגנים ויודיע הרעה אשר תבוא עליהן. פרות הבשן. בשן – מקום מרעה שמן מאד והפרות הרועות שם גדלות שמנות. וקרא נשי המלך והסגנים 'פרות', כי היו מעונגות, בריאות ויפות.¹²⁹ העושקות דלים – כי גם הם היו עושקות הדלים. ורוצצות – כמו 'כי רצץ עזב דלים' (איוב כ, יט) – ענין שבירה, וכן 'קנה רצוץ' (יש' מב, ג). לאדוניהם – הם בעליהן, וכאומרו 'כי הוא אדניך והשתחוי לו' (תה' מה, יב), כי היו אומרות לבעליהן שיביאו העושק והגזל מהעם, ויאכלוהו וישתוהו. ובכלל המשתה יכנס המאכל, כמו 'ועשה אותו יום משתה ושמחה' (אס' ט, יז).

[ב] נִשְׁבַּע אֲדֹנָי ה' בְּקִדְשׁוֹ כִּי הִנֵּה יָמִים בָּאִים עֲלֵיכֶם וְנִשְׂא אֶתְכֶם בְּצַנּוֹת וְאֲחֲרֵיתְכֶן בְּסִירוֹת דְּוִגָּה: בקדשו – ר"ל בשם קדשו, כאומרו 'התהללו בשם קדשו' (תה' קה, ג). בצנות – קבוץ מן 'צנה וסוחרה'¹³⁰ (תה' צא, ד) לדעת יונתן ע"ה,¹³¹ והוא מגן גדול. ואחרייתכן פירושו יונתן – ובנותיכם,¹³² לפי שבאות אחריהם. וסירות דוגה – הן ספינות קטנות שיצודו במ הדייגים, ולכן נקראות 'סירות', כי הן כסיר שמבשלים בו הבשר, ר"ל קטן כמוהו במינו.¹³³ ודוגה – לשון דג. יאמר כי יהרגו אותם וישאו פגריהן ליקבר על המגינים, וכאומרו הוא על איזבל 'קברו'¹³⁴ הארורה הזאת כי בת מלך היא' (מל"ב ט, לד), ובנותיהן ישאו בשבי בסירות דוגה להעבירן בים למכרן. וקרא הבנות 'אחריית', כאומרו 'ותקץ לארבע רוחות השמים ולא לאחרייתו' (דנ' יא, ד) – אמר זה על אלסכנדר,¹³⁵ כי כאשר ימות לא יהיה לו בן יורש מלכותו, ולכן יחלקנו לארבע רוחות לעבדיו.

[ג] וּפְרָצִים תִּצְאָנָה אִשָּׁה נִגְדָה וְהִשְׁלַכְתָּנָה תְּהַרְמוֹנָה נְאֻם־ה': יאמר כי יעשו האויבים חומת שומרון פרצים פרצים, ובדרך אותם הפרצים תצאנה הן משומרון בקלון וחרפה. ואומרו אשה נגדה – ר"ל כל אחת ואחת נגד חברתה,¹³⁶ כי כל אחת תראה רעת חברתה.

א ויאכלוהו] פ1 ויאכלו

129 על פי בר' מא, יח.

130 'צנות' רבים של 'צנה'.

131 שתרגם 'ונישא אתכם בצנות': 'ויטלון יתכון עממיא על תריסיהון'.

132 שתרגם 'ואחרייתכן': 'בנתכון'. וראב"ע פירש שהוא 'הבן שיעמוד אחריכן' ורד"ק כתב שהוא 'כמו בניכן ובנותיכן'.

133 ספינות דייגים קטנות נקראות 'סירות', שהן כסיר קטן שמבשלים בו את בשר הדג. וראב"ע ביאר 'צנה' ו'סירות' במשמעות של קוצים כמו 'צנים פחים' (מש' כב, ה), 'סירים סבוכים' (נח' א, י), כלומר 'ישאו אותן וימשכו אותן כמו שמושכין את הדגים בקוץ' (רד"ק).

134 לפנינו: פקדו נא את.

135 וכן ביארו שם רש"י וראב"ע.

136 ואין פירושו שתצאנה כל אישה נגד הפרצה שתמצא לנגדה כפירוש המפרשים.

והשלכתנה ההרמונה – החכם רש"י ז"ל פירש: 'הרמונא' מלשון רז"ל (ראה בבא מציעא פג, ב-פד, א): 'הורמנא דמלכא' – והוא צווי המלך.¹³⁷ ואומר כי אז ישליכו מעליהן גאותן ושררתן שהיו גוזרות אומר ויקם להן.¹³⁸

[ד] באו בית-אל ופשעו הגלגל הרבו לפשע והביאו לבקר זבחיםם לשלשת ימים מעשרתיכם: נבואה זו עד 'דרשוני וחיו' (להלן ה, ד) היא להודיע לישראל גודל עונותיהם ואיך הכה אותם השם במכות רבות פעמים רבות דרך התראה ועם כל זה מאנו לשוב, עד אשר יכריתם לגמרי. וישא עליהם קינה: באו בית אל וגו' – על דרך 'שמח בחור בילדותך' וגו' (קה' יא, ט) – ר"ל עשה כך וכך ותראה מה שימשך לך מזה כאומרו 'ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט' (שם). וכן אמר כאן: עשו כך וכך, בואו בית אל ופשעו הגלגל ותראו מה שימשך לכם מזה, וכאומרו לפנים 'וגם אני נתתי לכם נקיון שינים' (להלן, ו). באו בית אל – כי שם העגל. הגלגל הרבו לפשוע – כי גם שם היו זבחים לעבודה זרה וכאומרו 'בגלגל שוורים זבחו' (הו' יב, יב) – לפי ששם הקימו המשכן בראשונה אחר שנכנסו לארץ.¹³⁹ והביאו לבקר זבחיםם – כי תמורת תמיד של בקר היו מביאים לעבודה זרה בבקר קרבנות זבחים. לשלשת ימים מעשרותיכם – ר"ל לשלשת ימי החגים – מצות ושבועות וסוכות, הביאו שם מעשרותיכם – וכאומרו במקדש 'הבאתם שמה מעשרותיכם' וגו'¹⁴⁰ (דב' יב, ו).

[ה] וקטר מחמץ תודה וקראו נדבות השמיעו פי כן אהבתם בני ישראל נאם אדני ה': ועוד זאת עשו קטר מלחם חמץ קרבן התודה, וכאומרו בתורה עליה 'על חלות לחם חמץ [יקריב קרבנו] על זבח תודת שלמיו' (וי' ז, יג). וקטור התודה – הוא האמורים הקרבים על גבי המזבח,¹⁴¹ כי הבשר נאכל לבעלים זולתי החזה ושוך הנתנים לכהנים. ושיעור הלשון: וקטר התודה הבאה מלחם חמץ שהיו מביאים עמה. וקראו נדבות השמיעו – ר"ל קראו לקרובים והשמיעו לרחוקים, שיביאו הנדרים והנדבות שנדבו לעגלים ולשאר עבודה זרה. וקטר – מקור, כמו 'לא ידעתי דבר' (יר' א, ו). כי כן אהבתם וגו' – אני מפרט לכם כל זה בפרט לפי שכן אהבתם לעשות כל זה לעבודה זרה. והחכם רש"י ז"ל פירש כי אומרו 'והביאו לבקר זבחיםם' (לעיל, ד) – לפי שכומרי עבודה זרה היו אומרים להם כי העבודה זרה אינה מחמרת בענייני עבודתה כאלוהי'ת, כי היא

137 ואין 'הרמונה' שם מקום כמו שترגם יונתן, או 'ארמונה' בחילוף הה"א באל"ף כפירוש אבי רד"ק.

138 על פי איוב כב, כח.

139 לפי ששם הקימו משכן בראשונה (ראה תוספתא זבחים יג, ד) 'היו אומרים להם נביאי הבעל שיעבדו שם לבעל לפי שהוא מקום נבחר' (רד"ק, כאן). וראה עוד להלן ה, ה.

140 רי"ח מבאר את המילה 'ימים' כמשמעה, ורד"ק כתב: "'ימים' רוצה לומר: שנה, כמו 'ימים' תהיה גאולתו" (וי' כה, כט).

141 ואין פירושו שמקריבים את החמץ עצמו. וראה בפירוש רש"י המובא להלן.

רחמנית, גם ותרנית. וזה כי הוא ית' צוה 'ולא ילין חלב חגי עד בקר' (שמ' כג, יח), ועבודה זרה לא כן אלא אומרת שגם בבקר יביאו זבחים; והוא ית' צוה בקדשים לכל הרוב שיהיו נאכלים לשני ימים ולילה אחד, והעבודה זרה מקילה שיאכלו לשלשה ימים, וזהו אמרו 'לשלשת ימים מעשרותיכם' (שם) – ר"ל מעשר בהמה;¹⁴² והוא ית' צוה 'כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה' (וי' ב, יא), ועבודה זרה לא כן אלא וקטר מחמץ תודה – כי תודה¹⁴³ אעפ"י שיביאוה על חלות לחם חמץ, לא צוה ית' לקטר החמץ; והוא ית' צוה 'כי תדור נדר לה' אלהיך לא תאחר לשלמו' (דב' כג, כב), והעבודה זרה לא כן אלא אעפ"י שיאריכו הזמן יביאו הנדבות, וזהו וקראו נדבות השמיעו. וכל זה אמר ית' דרך הגזמה:¹⁴³ עשו מה שתצוה העבודה זרה ולא מה שצוית אני, כי אנכי אפקוד עליכם כל עונותיכם.

[ו] וגם אני נתתי לכם נקיון שנים בכל עריכם וחסר לחם בכל מקומותיכם ולא שבתם עדי נאם ה': כמו שאתם פשעתם נגדי, גם אני הענשתי אתכם על פשעיכם ונתתי לכם נקיון שנים – והוא חסרון הבשר, כי מדרכו להאחז בשנים כאומרו 'הבשר עודנו בין שניהם' (במ' יא, לג), ולכן צונו ז"ל שלא יאכל אדם גבינה אחר בשר והתירו לאכול בשר אחר הגבינה;¹⁴⁴ וכאשר לא יאכל האדם בשר יהיו שניו נקיות. ולא נתתי לכם חסרון הבשר לבד, אלא גם חסרון הלחם.¹⁴⁵ והזכיר הבשר, לפי שהם היו מעונגים ואוכלים כרים הצאן ועגלים מתוך מרבק וכמו שיבאר לפנים (להלן ו, ד). ועם כל זה לא שבתם עדי נאם ה'. ולדעת יונתן נקיון שנים – הוא קהות השנים,¹⁴⁶ שנקהות מחוסר המאכל. והראשון נכון.¹⁴⁷

[ז] וגם אנכי מנעתי מכם את הגשם בעוד שלשה חדשים לקציר והמטרתי על עיר אחת ועל עיר אחת לא אמטיר חלקה אחת תמטיר וחלקה אשר לא*תמטיר עליה תיבש: ועוד זאת עשיתי לכם לפי שלא שבתם אל ה', כי מנעתי מכם הגשם בעוד שלשה חדשים לקציר – כל השלושה חדשים שסמוך לקציר;¹⁴⁸ ואחר שאמנענה בזמן הזה בייחוד, זה ממה שיורה על היות נמשך מאתי ואינו מקרי או מערכי. ועוד זאת אני עושה להורות שהוא ענין אלהי, שאמטיר על עיר אחת שאינה כל כך חוטאת נגדי,

ב תודה] ותודה? ג תמטיר] פ אמטיר ד נמשך] פ נמשך וי

¹⁴² 'מעשר בהמה, שהוא קדשים קלים, והתורה אמרה בקדשים קלים "ביום זבחכם יאכל וממחרת" (וי' יט, ו), והם אוכלים אותו לשלשת ימים' (רד"ק).

¹⁴³ דרך אים.

¹⁴⁴ ראה חולין קה, א.

¹⁴⁵ רי"ח מפריד בין הביטוי 'נקיון שנים' לביטוי 'חסר לחם', ולא כרד"ק שכתב: 'נקיון שנים – זהו חוסר לחם; והעניין כפול במלות שונות.'

¹⁴⁶ שתרגם: 'אף אָנָּא יְהִיבִית לְכוֹן אַקְהִיִּית שְׁנִין'.

¹⁴⁷ משום שבאופן זה מתבאר 'נקיון' במשמעותו הנפוצה ולא במשמעות 'קהות'.

¹⁴⁸ שזה הזמן הנצרך למטר (ראה ראב"ע ורד"ק).

ועל עיר אחת הפושעת יותר נגדי, לא אמטיר, כי זה ממה שיעיד שזה ענין נמשך מאתי, וכאומרו 'ולכל בני ישראל היה אור במושבותם' (שמ' י, כג), וכן 'רק בארץ גושן אשר שם בני ישראל לא היה ברד' (שם ט, כו). והנה הייחוד הראשון מצד הזמן והשני מצד המקום. ועוד אעשה יחוד יותר גדול מצד המקום, כי בעיר אחת חלקה אחת מהארץ תמטר, וחלקה אחת אשר לא אמטיר עליה תיבש אעפ"י שהן סמוכות זו לזו, וזו עדות גדולה שהכל נמשך מאתי. חלקה – כמו 'חלקת השדה' (בר' לג, יט) – בקעה.

[ח] וְנָעוּ שְׂתִים שְׁלֹשׁ עָרִים אֶל־עִיר אַחַת לְשָׁתוֹת מִים וְלֹא יִשְׁבְּעוּ וְלֹא־שִׁבְתֶּם עָדִי נְאֻם־ה' כִּי הָעִיר הַזֹּאת שִׁמְטִיר עֲלֶיהָ יִמְצְאוּ שְׂמָה מִים לְשָׁתוֹת, וְלִכֵּן הָעָרִים שֶׁלֹּא יִמְטִיר עֲלֵיהֶן יִנְעוּ יוֹשְׁבֵיהֶן לְעִיר הַזֹּאת לְשָׁתוֹת מִים וְלֹא יִשְׁבְּעוּ – כִּי לֹא יִסְפִּיקוּ מִימֶיהָ לְהַמּוֹן רַב מִכָּל הָעָרִים הָאֵלֶּם; וְעַם כָּל זֶה לֹא שְׁבַתֶּם עָדִי נְאֻם ה'.

[ט] הִפְתִּי אֶתְכֶם בְּשִׁדְפוֹן וּבִירְקוֹן הַרְבּוֹת גְּנוּתֵיכֶם וְכַרְמֵיכֶם וְתַאֲנִיכֶם וְזִיתֵיכֶם יֹאכַל הַגָּזֵם וְלֹא־שִׁבְתֶּם עָדִי נְאֻם־ה': עוֹד עֲשִׂיתִי לָכֶם רַעַה לְרַבּוֹי עוֹנוּתֵיכֶם, הַכְּתִי אֶתְכֶם בְּשִׁדְפוֹן וּבִירְקוֹן – וְהֵן מְכוֹת בַּתְּבוּאוֹת, שִׁדְפוֹן – כְּמוֹ 'וְשִׁדּוּפוֹת קָדִים' (בר' מא, ו), וִירְקוֹן – פְּנֵי הַתְּבוּאָה נִכְסָפִים,¹⁴⁹ כְּמוֹ 'וְנִהַפְּכוּ כָּל פְּנֵים לִירְקוֹן' (יר' ל, ו). הַרְבּוֹת – מְקוֹר,¹⁵⁰ יִרְצָה מֶה שֶׁהִרְבּוֹ גְּנוּתֵיכֶם וְכַרְמֵיכֶם יֹאכַל הַגָּזֵם, וְעַם כָּל זֶה לֹא שְׁבַתֶּם עָדִי.

[י] שְׁלַחְתִּי בְּכֶם דָּבָר בְּדֶרֶךְ מִצְרַיִם הַרְגָּתִי בַּחֶרֶב בַּחֲוָרֵיכֶם עִם שְׁבִי סוּסֵיכֶם וְאַעֲלֶה בְּאֵשׁ מַחְנֵיכֶם וּבְאַפְכֶם וְלֹא־שִׁבְתֶּם עָדִי נְאֻם־ה': כֹּאשֶׁר יִרְדַּתֶּם לְמִצְרַיִם לְשֹׂאֵל מֵהֶם עֲזָרָה, וְכֹאשֶׁר בִּישְׁעִיהָ שֶׁנִּבְּא בּוֹזְמַן הַנְּבִיא הַזֶּה 'הוֹי הַיּוֹרְדִים מִצְרַיִם לְעֲזָרָה' (יש' לא, א), שְׁלַחְתִּי שָׁם בְּכֶם דָּבָר. וְעוֹד עֲשִׂיתִי כִּי הַרְגָּתִי בַּחֶרֶב בַּחֲוָרֵיכֶם עִם שְׁבִי סוּסֵיכֶם – יִרְצָה כִּי לֹא יִזְכּוּ לְהִיּוֹת שְׁבוּיִים בְּסוּסֵיהֶם,^h אֲלֵא הֵם נִהַרְגִים וְהוֹסוּסִים שְׁבוּיִים.¹⁵¹ וְאַעֲלֶה בְּאֵשׁ מַחְנֵיכֶם. בְּאֵשׁ – סַרְחוּן, כְּמוֹ 'וּבְאֵשׁ הַיְאוֹר' (שמ' ז, יח), כִּי בְּמַחְנֵיהֶם הָיָה עוֹלָה שָׁם סַרְחוּן גְּדוֹל מֵהַפְּגָרִים. וּבְאַפְכֶם – כִּי עֵקֶר הַסַּרְחוּן הָיָה עוֹלָה בְּאַפְּם. וְהָיָה זֶה הַהֶרֶג וְהַבְּאוּשׁ מֵהָאוֹיְבִים הַצּוֹרְרִים אוֹתָם וּבָאִים עֲלֵיהֶם לְהַלְחֵם. בְּאוּשׁ – מְקוֹר, כְּמוֹ 'זְכוֹר מִלְחָמָה אֶל תּוֹסֵף' (איוב מ, לב).

[יא] הִפְכִּיתִי בְּכֶם כְּמִהַפְּכַת אֱלֹהִים אֶת־סֹדֶם וְאֶת־עַמּוֹרָה וְתִהְיֶה כְּאוֹד מִצָּל מִשְׁרָפָה וְלֹא־שִׁבְתֶּם עָדִי נְאֻם־ה': הִפְכִּיתִי בְּכֶם מְקוֹמוֹת כְּמִהַפְּכַת סְדוֹם וְעַמּוֹרָה שֶׁנֶּאֱמַר 'וַיִּהְיוּ אֵת הָעָרִים הָאֵלֶּם' (בר' יט, כה), וְתִהְיֶה כְּאוֹד מוֹצֵל מִלְּהַבָּה – כְּמוֹ 'הֲלֹא זֶה אוֹד מוֹצֵל מֵאֵשׁ' (זכ' ג, ב) כִּכֵּה נִצַּלְתֶּם אִתְּם, כִּי גַם אִתְּם הִייתֶם רְאוּיִים לִיהַפֵּךְ. או יִרְצָה כְּאוֹד מוֹצֵל מִלְּהַבָּה שֶׁנִּשְׁקַע קִצְתוֹ וְנִשְׁאָר קִצְתוֹ. וְעַל כָּל אֵלֶּה הַרְעוֹת לֹא שְׁבַתֶּם עָדִי נְאֻם ה' – וְזֶה

ה (בסוסיהם) פ בסוסיכם

149 וכן ביאר ראב"ע, ואם כן אין כאן כפל לשון: 'בשדפון ובירקון'.

150 כלומר: להרבות גנותיכם. וכן פירשו רש"י ורד"ק, כאומר להם: 'מה יועיל לכם שתרכו לטעת גנות, כרמים וכו'' (רד"ק).

151 כן ביארו ראב"ע ורד"ק, ורש"י ביאר שיייהרגו גם הסוסים.

מה שיוורה על קושי ערפכם ועוצם רעת לבבכם. ועל זה האופן היה נוהג ית' עם היחיד החוטא, בראשונה היה מביא הצרעת בביתו, ואם לא שב יביאנו בבגדו, ואם לא שב יביאנו בגופו,¹⁵² ואם שב ירפאהו ממנו בזמן הסגרו, ואם לא שב 'טמא יטמאנו הכהן בראשו נגעו' (וי' יג, מד) – ר"ל עקר נגעו מחמת חסרון שכלו שמושבו הוא ראשו, כי לא חשש לכל אלה ההתראות וימאן לשוב, ולכן 'בדד ישב מחוץ למחנה מושבו' (שם, מו) 'וטמא טמא יקרא' (שם, מה).

[יב–יג] לְכֵן כֹּה אֶעֱשֶׂה־לְךָ יִשְׂרָאֵל עֵקֶב כִּי־זָאת אֶעֱשֶׂה־לְךָ הַכּוֹן לְקִרְאֵת־אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל: כִּי הִנֵּה יוֹצֵר הַרִים וּבֹרֵא רוּחַ וּמַגִּיד לְאָדָם מִה־שָׁחוּ עֲשֵׂה שָׁחַר עֵיפָה וְדוֹרֵךְ עַל־בְּמַתֵּי אֶרֶץ ה' אֱלֹהֵי־צְבָאוֹת שְׁמוֹ: לִכֵּן בַּעֲבוּר שְׁלֵא רִצִּיתֶם לָשׁוּב אֵלַי, כֹּה אֶעֱשֶׂה לְךָ יִשְׂרָאֵל – ר"ל כזה וכזה שעשיתי לך עד הנה כה ומוזה המין אעשה לך גם עתה. עקב כי זאת אעשה לך. עקב – ר"ל בעבור, כמו 'והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה וגו' ושמר ה' אלהיך לך¹⁵³ (דב' ז, יב). יאמר, ובעבור כי אני חפץ לעשות לך ככה, הכון והכין עצמך לצאת לקראתי להלחם בי ונראה אם תוכל לנצחני או להמלט מממהומתי. כי לא תוכל, כי אני החזק שבחזקים, עד כי הדברים החזקים אני בראתיים – כהרים הגבוהים וכרוח החזק; ומגיד לאדם מה שחו שידברו כאשר יחטא נגדו, כמו 'וידבר העם באלהים ובמשה' (במ' כא, ה), ואומר 'וידברו באלהים' (תה' עח, יט), ר"ל אגידנו לו ואומר לו כך וכך דברת עמי לכן אענישך עליו. וגם מעצמתי ותוקפי: אני עושה מהשחר והאור עיפה וחשך, ואני דורך על במותי ארץ – והוא משל למלכים החזקים, כי אדרוך עליהם וארמסם, ואיך תוכל לצאת לקראתי להלחם בי. או יאמר, אחר שזאת אעשה לך לעונותיך, הכון לקראת אלהיך ושוב בתשובה שלמה, כי הנה ה' גדול ונורא' מאד וישמידך מהרה אם לא תשוב. ולזה נטה יונתן,¹⁵⁴ ופירש עושה שחר עיפה – כמו ועיפה¹⁵⁵ – ר"ל עושה" אור לצדיקים וחשך לרשעים.¹⁵⁶ אבל הקינה הסמוכה לזה מִסְכַּמַת עִם פִּירוּשֵׁי.¹⁵⁷

ו שידבר] פ1 שיאבד ז גדול ונורא] פ1 ונורא גדול ח עושה] פ1 מי עושה

152 ראה תנחומא (ורשא), מצורע ד.

153 וכך פירש הרמב"ן שם, בפירוש הראשון.

154 שתרגם: 'אתקשט לקבלא אלפן אורייתא דאלהך ישראל'.

155 'עושה שחר עיפה' – עושה שחר ועיפה.

156 שתרגם "עושה שחר עיפה": 'לאתקנא גיהור לצדיקנא ... ולאיתאָה חשור לרשיענא'.

157 הקינה שלהלן ה, א–ג.

פרק ה

[א] שְׁמָעוּ אֶת־הַדְּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר אֲנִי נֹשֵׂא עֲלֵיכֶם קִינָה בֵּית יִשְׂרָאֵל: אחר שמאנתם לשוב הנכם נשמדים ולכן ראוי לשאת עליכם קינה, על כן שמעוהו אולי תשובו. כמו שצוה ית' לכתוב מגלת קינות אולי ישובו כמפורש בספר ירמיהו (יר' לו, א–ג).

[ב] נְפִלָה לֹא־תוֹסִיף קוּם בְּתוֹלַת יִשְׂרָאֵל נְטֹשָׁה עַל־אֲדָמְתָהּ אֵין מְקִימָה: בתולת ישראל – נקראת אומתנו 'בתולה' במקומות הרבה, לומר כי אעפ"י שבעלה הוא השם, אינה כשאר הנשים נשואות שהן בעולות אבל היא תמיד בתולה; וגם כי אעפ"י שזנתה תחת השם עדיין היא בתולה, כי לא זנתה אלא הרשעים שבה, לא יחידי הסגולה.¹⁵⁸ קום – מקור,¹⁵⁹ כמו 'לא אוכל לקום מפניך' (בר' לא, לה). וקינה זו על עשרת השבטים כי נבואות אלו עליהם. ואמר נפלה לא תוסיף קום – כי אחרי שהגלם מלך אשור בזמן הושע בן אלה מלכם¹⁶⁰ לא חזרו עוד לירושלם בבית שני, כי גאולתו היתה ליהודה ובנימן שגלו לבבל, ועל ההקמה ההיא אמר לא תוסיף קום, כי לעתיד יקומו, וכבר נבא יחזקאל על גאולתן בנבואת 'קח לך עץ אחד' (יח' לו, טז) שאין המתעקש יכול להכחישו.¹⁶¹ ואין אומרו ולא תוסיף קום – לעולם, כמו שהביא על זה החכם ר' דוד קמחי ז"ל (כאן) שני עדים נאמנים: האחד – אומרו 'ולא יספו עוד גדודי ארם לבא בארץ ישראל' (מל"ב ו, כג) וכתוב אחר זה 'ויהי אחרי כן ויקבוץ בן הדד את כל מחנהו' (שם, כד) והשני – 'ולא יוסיף¹⁶² עוד מלך מצרים לצאת מארצו' (שם, כד, ז) ונאמר 'וחיל פרעה יצא ממצרים'¹⁶³ (יר' לו, ה). נטשה על אדמתה – נתפשטה, כמו 'ויטוש על המחנה' (במ' יא, לו). ירצה נתפשטה ונתפזרה על אדמתה – והיא אדמת הגלות, ואין מקימה. ונכון הוא לומר כי אומרו ולא תוסיף קום – מעצמה, אבל השם יקימה, על דרך אומרו 'ביום ההוא אקים את סוכת דוד הנופלת' (עמ' ט, יא). ורז"ל אמרו בראשון מברכות (ד, ב): נפלה ולא תוסיף עוד ליפול, אבל קום בתולת ישראל.

[ג] כִּי כֹה אָמַר אֲדֹנָי ה' הָעִיר הַיְצִיאַת אֶלֶף תְּשֹׁאִיר מֵאָה וְהַיְצִיאַת מֵאָה תְּשֹׁאִיר עֶשְׂרֵה לְבֵית יִשְׂרָאֵל: העיר – שיצאו ממנה¹⁶⁴ אלף אנשים להלחם, כי זה הלשון¹⁶⁵ נאמר א כי פ' לעולם כמו

158 ולא כרד"ק שכתב: 'בתולת ישראל – בתולה היתה עד שלא בעלוה אדונים זרים (ראה יש' כו, יג).'

159 ופירוש הכתוב: נפלה ולא תוסיף לקום. ולהלן הביא את דרשת חז"ל ולפיה 'קום' – פועל.

160 ראה מל"ב יז, ו.

161 רי"ח הביא בפירושו ליח' לו, טז ארבע ראיות להוכחת טענתו שנבואת יחזקאל שם היא לימות המשיח ולא לגאולת בבל.

162 לפנינו: הוסיף.

163 הרי שאף שאמר הכתוב 'ולא יספו עוד' או 'ולא הוסיף עוד', שבו והוסיפו, ללמדך שמה שאמר הכתוב 'עוד' לאותה שעה בלבד נאמר.

164 על פי פירושו המילה 'היוצאת' היא פועל עומד, שיצאו ממנה, כדרך 'בני יצאוני' (יר' י, כ) – יצאו ממני, וכן ביארו ראב"ע ורד"ק. ורש"י פירש אותה כפועל יוצא: 'המוציאה'.

165 לשון 'יציאה'.

בלוחמים כאומרו 'כל יוצא צבא' (במ' א, ג), תשאיר מאה. וכיחס זה היוצאת מאה. והנה ישאר בה העשירית.

[ד] פי כה אָמַר ה' לְבֵית יִשְׂרָאֵל דְּרִשׁוּנֵי וְחָיו: נבואה זו עד 'הוי המתאווים' (להלן, יח) תוכחה יבאר בה הנביא רעות ישראל וענשם שיביא עליהם השם. דרשוני – דרישת התפלה, כמו 'דרשתי את ה' וענני' (תה' לד, ה); וכן דרישת העתידות, לדעת העתידות מאתו ית', כמו 'ותלך לדרוש את ה' (בר' כה, כב), 'ודרשת את ה' מאתו' (מל"ב ח, ח). וְחָיו – כי אעפ"י שהנכם רשעים, אם תדרשוני תחיו.

[ה] וְאֵל־תִּדְרָשׁוּ בֵּית־אֱלֹהִים וְהַגְלַגְל לֹא תִבְאוּ וּבְאֲרֵי שִׁבְעָ לֹא תַעֲבֹרוּ פִּי הַגְלַגְל גְּלָה גְּלָה וּבֵית־אֱלֹהִים יִהְיֶה לְאָוֶן: אחר שאמר שידרשו האל ברוך הוא, צִנֹּם שלא יספיק שידרשהו אלא לשלא ידרשו עוד עבודה זרה, כי כבר אפשר שידרשו השם וידרשו גם העבודה זרה. והזכיר שלושה מקומות שעובדים במ עבודה זרה, והם בית אל וגלגל ובאר שבע. ובית אל – יעבודה שם לפי שאותו מקום היה מקודש ושם נגלו אליו האלהים ליעקב;¹⁶⁶ והגלגל – כבר פירשתי הסבה למעלה (ד, ד) כי באותו מקום נתיישב המשכן למבראשונה כשנכנסו לארץ; ובאר שבע – כי שם נטע אברהם האשל וקרא בשם ה'.¹⁶⁷ והזכיר דרישה בבית אל וביאה לגלגל ועברה בבאר שבע,¹⁶⁸ כי דרשה תורה על קביעות גדולה מביאה, וביאה מהעברה; וכן היו הם קובעים עבודתם בבית אל מגלגל, ובגלגל מבאר שבע. ונתן סבה לשנים מהם והם גלגל ובית אל, ואמר כי הגלגל גלה יגלה – ירצה דרך צחות, כי יקרה לו מה שיורה שמו, ובית אל יהיה לְאָוֶן ועמל.¹⁶⁹ ולא יגיד חרבן בְּאֲרֵי שִׁבְעָ, כי העבודה שם היתה קטנה וגרועה.¹⁷⁰ ויתכן לומר כי אומרו ובאר שבע לא תעבורו – כי כאשר היו הולכים לבית אל ולגלגל היו עוברים דרך באר שבע לעבוד שם איזו עבודה, וכמו שעשה אברהם ע"ה, כי כאשר בא מהעקידה, אעפ"י שהיה דר בחברון – כי שם מתה שרה, הלך לבאר שבע מקום האשל שלו שהיה קורא שם בשם ה', לתת תודה לשם על הצלת בנו ועל ההבטחות שבטיחו השם וכאומרו 'וילכו יחדיו אל באר שבע' (בר' כב, יט).¹⁷¹

ב ובאר] פ ובית ג באר] פ בית

166 ראה בר' לה, ז.

167 ראה בר' כא, לג. ורד"ק נתן טעם אחר: 'לפי שהיה סוף תחום ארץ ישראל, כמו שאומר "מִדֶּן וְעַד בָּאֵר שִׁבְעָ" (מ"א ה, ה), היו מורים אותם נביאי השקר לבנות שם מזבחות לעבודה זרה'.

168 'ואל תדרשו (דרישה) בית אל, והגלגל לא תבואו (ביאה), ובאר שבע לא תעבורו (עברה)'.

169 לדעת רי"ח 'און' פירושו עמל וצער, כמו שכתב בפירושו לתה' (נה, ד): 'עלי און – ר"ל עמל וצער, כמו "ורבהם עמל ואון" (שם ז, י), "ובית אל יהיה לאון" (עמ' ה, ה). וראב"ע ורד"ק פירושהו במשמעות של 'אין', בחילוף וי"ו ביו"ד.

170 ורש"י הוכיח מכך שלא הייתה עבודה זרה בבאר שבע.

171 כך על פי מדרש רבותינו ב"ר נח, ה וראה על כך בפירוש הרמב"ן לבר' כג, ב.

[ו] דְּרָשׁוּ אֶת־הָ וְחָיוּ פֶּן־יִצְלַח פְּאֵשׁ בֵּית יוֹסֵף וְאֶכְלָה וְאִין־מְכַבֵּה לְבֵית־אֵל: יצלה – פרשוהו: 172 יבקע, כמו 'וְצָלְחוּ הִירְדֵן' (שמ"ב יט, יח), ותרגום 'ויבקע עצי עולה' (בר' כב, ג): 'וְצָלַח'. או הוא לשון הצלחה – ר"ל פֶּן יצלה בית יוסף כהצלחת האש ששורף מהרה, ככה יהיה גם הוא שרוף מהרה. ובית יוסף – הוא כולל לעשרת השבטים וכאומרו 'וּכְתוּב עָלָיו לְיוֹסֵף עֵץ אֶפְרַיִם וְגו' (יח' לז, טז), וכן 'ונפש אכה לכל בית יוסף', 173 כי ירבעם אשר הקים העגלים ומלך על ישראל, בא מיוסף.

[ז] הַהֶפְכִים לְלַעֲנָה מִשְׁפָּט וְצָדָקָה לְאֶרֶץ הַנִּיחוּ: המשפט הישר מתוק לנפש ומרפא לעצם 174 וכל העם על מקומו יבא בשלום 175 בעבורו, והמשפט המעוקל בהפך. ולכן אמר ההופכים ללענה – שהיא מרה, המשפט, וצדקה לארץ הניחו – ר"ל שמוה בארץ, כלומר השליכוה שם ולא רצו לעשותה, כמו 'וְהַנִּיחוּ לְפָנַי מִזְבַּח ה' אֱלֹהֶיךָ' (דב' כו, ד). או יאמר הצדקה הראויה לארץ – ר"ל לאנשים השפלים והעניים המשוליים לארץ, הניחו ועזבו אותה ולא עשאוה, כמו 'ועתה הניחה לי' (שמ' לב, י). 176

[ח] עוֹשָׂה כִימָה וְכִסִּיל וְהִפֵּךְ לְבָקָר צִלְמוֹת וְיוֹם *לִילָה* הַחֲשִׁיף הַקּוֹרָא לְמֵי־הַיָּם וְיִשְׁפְּכֵם עַל־פְּנֵי הָאָרֶץ ה' שְׁמוֹ: לפי שאמר 'דרשו את ה' (לעיל, ו), יבאר מכלל גבורותיו אשר מפניהן ראוי שידרשוהו. ואמר עושה כימה וכסיל – והם ככבים גדולים העוזרים צמיחת התבואות והפירות, וכאומרו 'הַתְּקַשֵּׁר מַעֲדָנוֹת כִּימָה או מוסרות כסיל תפתח' (איוב לח, לא). והופך לבקר צלמות – על ידי ענן בקר המחשיך ומבטל אורו. ויום ולילה 177 החשיך – כי כמו שהחשיך הלילה ככה החשיך היום; או יאמר כי גם הלילה החשיך גם כן יותר ממנהגו. ואמר זה על חשך מצרים, שהיה שם חשך ביום ובלילה כפול ומכופל עד שהיה בו ממש, וכאומרו 'וימש חשך' (שמ' י, כא). הקורא למי הים – כי המטר יתהווה מהאיד הלח הנעלה מן הים, ואחר כך ישב הרוח האיד ההוא הנעשה ענן ויניעהו באויר בכח הארץ וירד המטר, כאומרו 'מעלה נשיאים מקצה הארץ' (תה' קלה, ז), וכתוב 'הנהגה עב קטנה ככף איש עולה מים' (מל"א יח, מד). ה' שמו – אשר יעשה אלה הנוראות והגבורות, ולכן הוא לבדו ראוי לדרוש לא זולתו.

[ט] הַמְבַלִּיג שֹׁד עַל־עֵז וְשֹׁד עַל־מְבַצֵּר יְבוֹא: ומעוצם גבורתו ישמיד ויכניע לאשר ירצה, עד שגם הגבורים לא תועילם גבורתם ומחזק השוד עליהם. וזהו אומר המבליג – ר"ל המחזק השוד על עם עז, כמו 'ואבליגה מעט' (איוב י, כ). וכן יבא השוד מסבתו

ד לילה] פ ולילה ה הים] פ הכ

172 רש"י, ראב"ע ורד"ק.

173 מתוך פיוט 'מי כמכה' לשבת זכור (המכונה 'תיקון פורים') לריה"ל, ראה: ד' ירדן, שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, א, ירושלים תשל"ח, עמ' 268, שורה 30.

174 על פי מש' טז, כד.

175 על פי שמ' יח, כג.

176 לפי הפירוש הראשון פירושה של המילה 'הניחו' – השליכו, ולפי הפירוש השני – עזבו.

177 בנוסחנו: לילה.

על מבצר חזק, עד שלא יועיל חזק העם וחזק המבצר לשלא יבא עליהם השוד; וזה על דרך 'אחרי הכותו את סיחון מלך האמורי אשר יושב בחשבון' (דב' א, ד) – שלא הועילו חזקו וחזק מקומו, וכן 'ואת עוג מלך הבשן אשר יושב בעשתרות' (שם).

[י] שְׁנָאוּ בְּשַׁעַר מוֹכֵיחַ וְדָבַר תְּמִים יִתְּעֲבוּ: יאמר כי מגנותם שישנאו המוכיח אותם בשער – והוא המקום ששם מושב העם והזקנים וכאומרו 'כל העם אשר בשער והזקנים עדים' (רות ד, יא). ודובר תמים יתעבו – יאמר כי הדובר שהוא תמים ושלם שראוי יותר לשמוע דבריו – כי נאים הדברים היוצאים מפי עושיהם,¹⁷⁸ גם זה יתעבו לפי שמוכיח אותם. ואמר זה, לפי שבראשונה אמר שנאו' בשער מוכיח – איזה שיהיה, כי אעפ"י שאם יאמר טול קיסם מבין שיניך יאמרו לו טול קורה מבין עיניך, עם כל זה אין ראוי לשנאתו וראוי לקבל תוכחתו ושמע האמת ממנו שאמרו; ולכן הוסיף בכאן כי גם התמים, כאשר יוכיחם, יתעבוהו. או יהיה תמים – תאר ל'דָבַר',¹⁷⁹ וירצה ודובר דבר תמים ושלם יתעבו. וה'דבר' יובן בכח מלת ודובר, וכן דרך המקרא, וכמוהו 'ועשיר יענה עזות' (מש' יח, כג) – ר"ל עניות עזות.

[יא] לָכֵן יֵעַן בּוֹשְׁסֵכֶם עַל־דָּל וּמִשְׁאֵת־בֵּר תִּקְחוּ מִמֶּנּוּ בְּתִי גְזִית בְּנֵיתֶם וְלֹא־תִשְׁבוּ בָּם כְּרַמֵּי־חֶמֶד נִטְעַתֶם וְלֹא תִשְׁתּוּ אֶת־יַיִנְכֶם: בּוֹשְׁסֵכֶם – כמו 'בוססו נחלתי'¹⁸⁰ (יר' יב, י) – ענין שוד ובוזה, וכן 'שוסים את הגרנות'¹⁸¹ (שמ"א כג, א). יאמר, לכן שאתם בוססים ובוזזים הדל ומשאת בר אשר לו למזונו תקחו ממנו, יענישכם השם מדה כנגד מדה והוא כי בתי גזית בניתם ולא תשבו בהם, וכן כרמי חמד – ר"ל חשובות, נטעתם, ולא תשתו את יינם, כי יבא האויב ויגזלם מכם.

[יב] פִּי יִדְעָתִי רַבִּים פִּשְׁעֵיכֶם וְעַצְמֵיכֶם חֲטָאתֵיכֶם צָרְרִי צְדִיק לִקְחֵי כֹפֶר וְאֲבִינִים בְּשַׁעַר הַטּוֹ: לפי שיחשבו שאין השם רואה אותם וכאומרם 'אין ה' רואה אותנו' (יח' ח, יב), אומר ית' שאינו כן, אבל יודע' פרטיהם ולכן ידע פשעיהם הרבים וחטאתיהם העצומים; מכללם שהם צוררי האיש הצדיק – לפי שאינו עושה כמעשיהם; והם לוקחי כופר להטות המשפט, הפך מה שאמר הכתוב 'ולא תקחו כופר לנפש רוצח' (במ' לה, לא), והנם עושים דבר והפכו – הצדיקים יצוררו, והרשעים הרצחנים יחמלו עליהם;

ו שְׁנָאוּ] פ' שבאו ז יודע] פ' נודע

178 ראה ב"ר נח לד, ו.

179 ולא ל'דובר'. אמר את התואר תמורת המתואר, וראה לעיל ב, ד ושם בהערה 4.

180 כך גם מפרש רש"י (ראה בסמוך), ובנוסחנו: 'בוססו את חלקתי'.

181 רש"י מפרש את המילה 'בושסכם' – מלשון רמיסה, כמו 'בוססו נחלתי' ועל פיו שורשה 'בסס'; ויונתן ביארה מעניין שוד וביזה, כמו 'שוסים את הגרנות' ולפירושו שורשה 'שוס' והבי"ת אינה מן השורש (ראה רד"ק). ונראה שרי"ח ייחס בפירושו לשני השורשים משמעות אחת, ובפירושו לירמיהו כתב: 'בוססו – רמסו, כמו "בוססו מקדשך" (יש' סג, ח). על פי רד"ק 'בוססו' ו'שוסים' עניינם שוד וביזה, אבל שורשם שונה.

והאביונים בשער ובפרהסיא¹⁸² יטום ויפלום לארץ; או ירצה בשער – שהוא מקום המשפט, יטו דינם.¹⁸³

[יג] לְכֹן הַמְשַׁפֵּיל בְּעֵת הַהֵיא יָדָם פִּי עֵת רְעָה הֵיא: יאמר אחר שהם *כל כף רשעים המשכיל בעת ההיא – ר"ל בעת בוא הרעה, ידום ויקבל עליו גזירת השם ולא יטיח¹⁸⁴ דברים נגדו, מדעתו כי עונות ישראל גרמו זה ולא עביר דינא בלא דינא.¹⁸⁴ כי עת רעה היא – כי העת ההיא ראויה להיות עת רעה, לפי רעת אנשי הדור.¹⁸⁵

[יד] דְרָשׁוּ טוֹב וְאֶל־רַע לְמַעַן תִּחְיוּ וְיִהְיֶיכֶן ה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת אִתְּכֶם פֶּאֶשֶׁר אִמְרַתֶּם: יאמר אעפ"י שנגזרה גזירה עליכם, אם תשובו בתשובה, היא כל כך גדולה שמקרעת גזר דינו של אדם ולכן דרשו טוב. ולפי שכבר אפשר שידרשו הטוב וידרשו גם הרע, לכן אמר ואל רע. וזה לא לחנם אלא למען תיחיו או יאמר אעפ"י שתעשו זה על מנת לקבל פרס. ותחיו – כולל כל הטובות כאומרנו 'זכרנו לחיים'.¹⁸⁶ כאשר אמרתם – ר"ל רצייתם, כמו שתירצו שיהיה עמכם כן יהיה, כמו 'רצון יריאיו יעשה' (תה' קמה, יט). וכבר תאמר 'אמירה' על רצון הלב, כמו 'אמרתני אני בלבי' (קה' ב, א) ועוד 'הלהרגני אתה אומר' (שמ' ב, יד).

[טו] שְׁנְאוּ רַע וְאֶהְבֵּוּ טוֹב וְהִצִּיגוּ בְשַׁעַר מְשַׁפֵּט אוֹלֵי יַחֲנֵן ה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת שְׁאֵרִית יוֹסֵף: אחר שאמר שלא ידרשו הרע אמר להם עוד שישנאוהו, וזה כי השנאה תסבב העדר הדרישה, וכן אהבת הטוב תחייב מציאות הדרישה.¹⁸⁷ והציגו – כמו 'רק צאנכם ובקרכם יוצג' (שמ' י, כד), ר"ל כי בשער – שהוא מקום שישבו שם לשפוט השופטים, העמידו שם המשפט – ר"ל שופטי המשפט; ולקח התאר מקום המתואר,¹⁸⁸ כמו 'ואני תפלה' (תה' קט, ד) וזולתם.¹⁸⁹ אולי יחנן ה' צבאות שארית יוסף – כי¹⁹⁰ בימי הנביא הזה כבר גלו ראובן וגד וחצי שבט המנשה,¹⁹¹ גם בזמן יהוא כתוב 'בימים ההמה'¹⁹²

ח כל כף] פ כ"כ? ככ? ט יטיח] פ יטוח?

182 על פי רי"ח למילה 'בשער' שני פירושים: א. בפרהסיא (וכך פירש גם ראב"ע); ב. בבית דין (וכך פירשו רש"י ורד"ק).

183 ולא כרד"ק שכתב שיש כאן כפל עניין במילות שונות ולדעתו 'אביונים' הם ה'צדיק' הנזכר קודם לכן.

184 ראה ברכות ה, ב

185 וראב"ע ורד"ק ביארו זאת כתיאור מצב: כיוון שיד הרעים תקיפה – המשכילים ידומו באותה עת מחשש שיבולע להם.

186 בברכת 'אבות' בתפילת העמידה בעשרת ימי תשובה.

187 ולא כרד"ק (לעיל, יד) שהפסוק חוזר על הנאמר בפסוק הקודם.

188 אמר 'המשפט' במקום לומר 'שופטים'.

189 וראה לעיל ב, ד ושם בהערה 65.

190 נותן טעם מדוע אמר 'שארית' שמשמע שכבר גלו.

191 ראה דה"א ה, כו.

192 לפנינו: ההם.

החל ה' לקצות בישראל' (מל"ב י, לב), וגם בימי יהואחז בנו כתיב 'זיחר אף ה' בישראל ויתנם ביד חזאל מלך ארם'¹⁹³ (שם יג, ג). ואומרו שארית יוסף – ר"ל עשרת השבטים, כי כלן יקראו על שם יוסף.¹⁹⁴ ואז"ל (חגיגה ד, ב): ר' יוחנן¹⁹⁵ כי הוה מאטי להאי קרא בכי, אמר: כולי האי ואולי?! ונוכל לומר כי הוא דרך תימא: אחר שתעשו זה אולי יחנן?! בתמיהא. לא, כי ודאי יחנן!¹⁹⁶ וכמו שאמר 'למען תחיו ויהי כן ה' וכו' (לעיל, יד).

[טז] לְכֵן כִּהְיֵאמֵר ה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת אֲדֹנָי בְּכָל־רְחֹבוֹת מִסְפַּד וּבְכָל־חֻצוֹת יֹאמְרוּ הוֹי־הוּ וְקִרְאוּ אֶכְר אֱלֵי־אֶבֶל וּמִסְפַּד אֱלֵי־יֹדְעֵי נְהִי: לְכֵן – בעבור החטאים הנזכרים, תגדל רעתכם כל כך עד שבכל רחובות מספד ובכל חוצות יאמרו הו – ר"ל נהי ונהיה.¹⁹⁷ וקראו איכר אל אבל. איכר – הוא עובד האדמה, כמו 'איכריכם וכורמיכם' (יש' סא, ה); כי לפי שהוא עובד אדמה, בראותו אדמתו חרבה ושמה¹⁹⁸ ואין לו לחם לאכול, יתאבל מאד יותר מאותם שאינם עובדי אדמה ולכן יעורר הוא הבכי וההספד.¹⁹⁹ ואמרו ומספד אל יודעי נהי – לקח התאר מקום המתואר כמנהג הכתוב,²⁰⁰ והרצון בו: וקראו הסופדים אל יודעי נהי, ירצה שיתחברו הסופדים המספד שהקדים, כאומרו בכל רחובות מספד, עם יודעי הנהי – ירצה בשלימות, ויתחברו עמם וילמדום לספוד.²⁰¹

[יז] וּבְכָל־פְּרָמִים מִסְפַּד בְּיֶ־אֶעְבֵּר בְּקִרְבֶּךָ אָמַר ה': אחר שהזכיר מספד עובדי האדמה יזכיר מספד הכורמים גם כן ואמר ובכל כרמים מספד. ואמר כי חרבנם ורעתם לא יעשה ית' על ידי שליח אלא הוא בעצמו, להגדיל איכותו, כאומרו 'רגע אחד אעלה בקרבך וכליתיד' (שמ' לג, ה). וזהו אומרו כי אעבור בקרבך – ר"ל להשחיתך ולכלותך, על דרך 'ועברתי בארץ מצרים' (שמ' יב, יב), 'ועבר ה' לנגוף את מצרים' (שם, כג).

[יח] הוֹי הַמְתְּאִוִּים אֶת־יּוֹם ה' לְמַהֲזֶה לָכֵם יּוֹם ה' הוֹאֵחֶשֶׁף וְלֹא־אֹר: נבואה זו עד 'הוי השאננים בציון' (להלן ו, א) יבאר בה גודל הרעה העתידה לבא עליהם ויוכיחם על עבודת הקרבנות. רבים מגבורי ישראל, להשענם על גבורתם ולהראות לעמים

י בשלימות] פ' שיתחברו הסופ בשלימות

- 193 ורד"ק כתב: 'ואמר שארית – כי רובם גלו קודם מלכות ירבעם בן יואש'.
 194 'לפי שכלכל אותם (ראה בר' נ, כא; שו"ט ג, ג) (רש"י). וראה עוד לעיל ה, ו.
 195 לפנינו בגמרא: ר' אמי.
 196 ובזה תמחה דמעת ר' יוחנן.
 197 על פי מ"י ב, ד. 'הו הו' כמו 'הוי הוי' אלא שהוא חסר יו"ד (ראה ראב"ע ורד"ק).
 198 ושוממה. ואולי צ"ל: ושוממה.
 199 לפירוש רי"ח האיכר יעורר את הבכי, ורד"ק ביאר באופן הפוך: שיקראו לאיכר להצטרף לאבל.
 200 אמר 'מספד' במקום 'הסופדים', וראה לעיל ב, ד ושם בהערה 65.
 201 ואין כאן כפל עניין במילים שונות כמו שכתב רש"י: 'ואינו אלא לשון כפול, כמו "משפטי ודיני" (תה' ט, ה)'.
 202 ודיני" (תה' ט, ה).

ולשרים²⁰² כחם ועוצם ידם, כאשר יגיד להם הנביא עליית האויבים עליהם, יאמרו לו מי יתן והיה זה ואז תתפרסם גבורתנו. ולכן אמר נגדם הוי המתאווים את יום ה' – ר"ל אוי עליהם כי יתאוו ויחשקו רעה לעצמם. למה זה לכם יום ה' – ר"ל מה התועלת שתמשך לכם מיום ה', הנה יום ה' הוא חשך כלו ואין בו אור – כי אינו כיום סבוב הגלגל היומי²⁰³ – כי מקצתו אור ומקצתו חשך ושניהם יקראו 'יום' וכאומרו 'יהי ערב ויהי בקר יום אחד' (בר' א, ה), אבל זה היום הוא יום שאין לו אור כלל אלא כלו חשך. וזה כי הם יחשבו שאעפ"י שהאויב ישמיד חלושי ישראל, כי הגבורים שבהם ינצלו וינצחום, ויהיה חשך לחלופים ואור לגבורים. לכן אמר כי היום ההוא חשך כלו לכלם, לחלופים ולגבורים.

[יט] כְּאֵשׁ יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי הָאָרֶץ וּפְגָעוּ הַדָּב וּבָא הַבַּיִת וְסִמְךָ יְדוֹ *עַל־הַקִּיר וּנְשָׁכוּ הַנְּחָשׁ: יבאר הסבה שלא תועילם גבורתם, והיא רבוי הרעות ועצמת הצרות. כי אם ינצלו מאחת מצד גבורתם לא יוכלו הנצל מהשנית, ואם ינצלו מהשנית לא ינצלו מהשלישית. ואמר מְמַשֵּׁל כי תהיינה במדרגת האיש שפגע בו הארי ומצד גבורתו נצל ממנו וינס מפניו והוא חלוש מאד, ואחר כך פגעו הדוב, כי בודאי לא ינצל ממנו, ואם ינצל ממנו על צד הזרות ובקושי גדול, כאשר יבא אל ביתו יסמוך ידו אל הקיר ויצא נחש מחורו וינשכנו וימיתנו, ולא ינצל מזה הרע. ככה יהיו גם הם כי אם ינצלו מהלוחמים הראשונים, יבאו שניים וילחמו עמהם וינצחום, ואם ימלטו מידם, יבאו שלשיים מחדש, והם יהיו חלופים מהמלחמות ועל כל פנים ינצחום וינצעו תחת ידם.

[כ] הֲלֹא־חֲשַׁף יוֹם ה' וְלֹא־אֹר *וְאֶפְלַי *וְלֹא־נִגְה לֹ: אחר שהקדים משלו אמר הלא חשך וגו' – כאומרו וכאשר היה זה כן, אם כן מה שאמרת שהיום ההוא 'הוא חשך ולא אור' (לעיל, יח) הוא אמת, וזהו אומרו הלא. וכפל עוד לומר אפל ולא נוגה לו – להפליג, כי החשך לא יהיה כשאר החשך אלא אפל – שהוא חשוך מחשך. וכן אמרו ולא אור – אין הכוונה לשלול האור הגדול אבל כבר יהיה בו אור קטן, אלא אפילו שום נוגה כנוגה הפככים שהוא קטן מאור השמש – כאומרו 'כאור נוגה הולך ואור עד נכון היום' (מש' ד, יח) – ר"ל אור היום, לא יהיה בו.

[כא–כב] שְׁנֵאתִי מְאֹסְתִי חֲגִיכֶם וְלֹא אָרִיחַ בְּעֶצְרֹתֵיכֶם: פִּי אִם־תִּעְלוּ־לִי עֲלוֹת וּמִנְחֹתֵיכֶם לֹא אֲרַצֶּה וְשִׁלֵּם מְרִיאֵיכֶם לֹא אֶבִּיט: לפי שהיו חושבים להתרצות לפני השם בחגים ובמועדים מצד השמחה שישמחו בהם כאשר צוה ית' ואמר 'ושמחת בחגך' (דב' טז, יד), גם מפני הקרבנות שיקריבו בהם. לכן אמר שנאתי מאסתי חגיכם – ולא די שאשנאם אלא גם אמאסם, כי המיאוס גדול באיכותו מהשנאה. ואמר חגיכם – כאלו יבאר סבת השנאה יען הם חגים שלהם לבד ולא ישמחו בהם העניים, וכאומרו ית' 'ושמחת בחגך

יא על] פ אל יב ואפל] פ אפל

202 על פי אס' א, יא.

203 ראה רמב"ם הלכות יסודי התורה ג, א.

אתה [וגו'] והלוי והגר והיתום והאלמנה' (דב' טז, יד). גם לפי שהם חגים שלהם ולא חגי האל, כי הוא ית' צוה שיחלקו יום החג חציו לה' וחציו להם,²⁰⁴ והם יחלקוהו כלו להם לאכול ולשתות ולהתענג. וזה הוא כנגד השמחה. וכנגד הקרבנות אמר ולא אריה בעצרותיכם – ירצה ולא אריה ריח זה בזמן עצרותיכם, והם החגים שנאמר בהם 'עצרת לה' אלהיך'²⁰⁵ (דב' טז, ח). כי אף אם תעלו לי עולות שאינן באות על חטא מעשיי כחטאות ואשמות, וגם שהם כלן כליל, וגם אם תעשו אותן בשלמות ותקריבו עמהן המנחות של נסכים הבאות עמהן, וזה כי כל עולה ועולה יש לה מנחת נסכים מיוחדת לשור ולאליל ולכבש כמפורש בפרשת שלח לך,²⁰⁶ עם כל זה לא ארצה בם. וזהו אמרו ומנחותיכם – ר"ל מנחות הנסכים הבאות עם העולות. וכן אמר במקום אחר 'והבאתם גזול ואת הפסח ואת החולה והבאתם את המנחה' (מל' א, יג) – ר"ל המנחה הידועה והיא מנחת הנסכים הבאה עם השם. ושלם מריאכם לא אביט. מריא – הוא השור או הכבש המפוטמים, ושלם – ענין שלמים, והוא יחיד ממנו.²⁰⁷ וכל זה לפי שזבח רשעים תועבה,²⁰⁸ ולכן לא ירצם ולא יביטם.

[כג] הַסֵּר מֵעֲלֵי הַמִּזְבֵּחַ שְׂרִיף * וְזִמְרָתִי גַּם נִבְלִיךָ לֹא אֶשְׁמַע: לפי שהיו הלויים משוררים על הדוכן בפה ובכלי זמר בעת הקרבת הקרבנות, אמר על שיר הפה – הסר מעלי המזון שיריך, ואמר על זמר הכלי – וזמרת נבליך לא אשמע. ונבליך – רבים מן 'נבל'²⁰⁹ וכנור' (תה' נז, ט). והקדים שיר הפה לזמר הכלי, כי כן המנהג לשורר השיר ראשונה בפה ואחר כך יזמרוהו * בכלי' הנגון, גם כי שיר הפה הוא העקר – אמרו ז"ל (סוכה נ, ב): עקר השיר בפה. כי הוא טבעי ושיר הכלי הוא מלאכותי.²¹⁰

[כד] וַיִּגַּל פְּמִים מְשַׁפֵּט וַצְדָקָה פְּנַחַל אֵיתָן: ויגל – שרשו 'גלל'²¹¹ והוא כמו 'וגללו את האבן' (בר' כט, ג), 'גול על ה' דרכך' (תה' לז, ה), 'גול אל ה' יפלתהו' (שם כב, ט). יאמר, הדברים הנזכרים הנכם עושים אותם ונעצרים ביניכם, שהם דברים מקריים לא יועילו ולא יצילו המה לבדם, האמנם הדברים העצמיים והעקריים כמשפט והצדקה – הם נגללים ונעים ונדים מכם, עד שהמשפט הוא גולל ונגר מכם כמים, וכן הצדקה היא

יג וזמרת] פ והמית יד בכלי] פ בפי

204 ראה פסחים סח, ב.

205 רי"ח מבאר 'שנאתי מאסתי חגיכם' – כנגד מצוות השמחה שבחגים, 'ולא אריה בעצרותיכם' – כנגד מצוות הקרבנות, ולא כרד"ק שכתב שהפסוק כפול בטעמו.

206 ראה במ' טז, א-י.

207 'שלם' בלשון יחיד ו'שלמים' בלשון רבים.

208 על פי מש' כא, כז.

209 לפנינו: הנבל.

210 וכן פסק הרמב"ם (הלכות כלי המקדש ג, ג) 'ואין אומרין שירה אלא בפה בלא כלי, שעיקר השירה שהיא עבודתה, בפה'. כיוצא בזה פירש רי"ח גם בביאורו לתהלים סח, כו.

211 כך כתב ראב"ע שהוא 'מפעלי הכפל' ושכן 'דעת כל מדקדקי ספרד', ורד"ק הוסיף: 'הגימ"ל פתוחה ויורה שהוא משרש 'גלל'.

נעה במרוצה כנחל איתן שמימיו רצים בנחץ גדול, ומה יועילו הקרבנות והשירים אחר שאינכם עושים משפט וצדקה בארץ, ²¹² כי באלה יחפוץ השם מאד ובם יהיו נושעים, וכמו שאמר במקומות רבים 'ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה' (יש' א, כז), 'שמרו משפט ועשו צדקה' וגו' (שם נו, א) וכבר פירשתי במקומות ההפרש ביניהם. ²¹³

[כה] הַזְבַּחִים וּמִנְחָה הַגִּשְׁתֶּם־לִי בַמִּדְבָר *אֲרַבְעִים שָׁנָה^{טו} בֵּית יִשְׂרָאֵל: יש להסתפק, והלא מפורש בכתוב שהיו מקריבים שם קרבנות ככתוב 'ויהי ביום השמיני' ²¹⁴ (וי' ט, א), ובאחרי מות: 'איש [וגו'] אשר ישחט שור או כשב או עז במחנה וגו' ואל פתח אהל מועד וגו' להקריב קרבן לה' (שם יז, ג-ד) וזולתם. וכפי דעת רז"ל ישראל לא היו מקריבים אותם אלא הלויים, וזהו אומרו בכאן בית ישראל – אמרו ז"ל (חגיגה ו, ב): בית ישראל לא הקריבו, אבל זרע לוי הקריבו. ²¹⁵ וזהו באמת תימא גדול, כי כתוב 'ואל בני ישראל תדבר לאמר קחו שעיר עיזים לחטאת' וגו' (שם ט, ג), וכן 'למען אשר יביאו בני ישראל את זבחייהם' וגו' (שם יז, ה) וזולתם. אלא שאנו מוכרחים לומר לפי זה שלקח בכלם הכל מקום החלק. ²¹⁶ וזה רחוק. והישר בעיני, כי זבחים *ומנחה^{טז} היו מקריבים ישראל במדבר כפשוטו של מקרא, אבל היו מעטים מאד, כי לא היה להם כל כך מקנה זולתי לבני גד ולבני ראובן, ולא היו עושים מהם עקר. ואחר שבאו לארץ להתרצות לפני השם על כל העבירות שהיו עושים, היו עושים עקר גדול מהקרבנות והיו מקריבים קרבנות רבים. ולפי שזבחי המדבר היו בטלים במיעוטם בערך קרבנות הארץ, לכן אמר הזבחים ומנחה וגו'. ועם כל זה הייתם מרוצים לפני והייתי עושה עמכם כמה נסים ונפלאות, וספקתי צרככם" כל הארבעים שנה, יען הייתם נזהרים מעשיית העבירות והייתם עושים משפט וצדקה, אם כן בהם הדבר תלוי לא בקרבנות.

[כו-כז] וּנְשַׂאתֶם אֶת סִבּוֹת מִלְפָּנֶיךָ וְאֵת כִּיּוֹן צִלְמֵיכֶם פּוֹכֵב אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם לָכֶם: וְהִגְלִיתִי *אֶתְכֶם^{יז} מִהָאָרֶץ לְדַמְשֶׁק אֲמַר ה' אֱלֹהֵי־צְבָאוֹת שְׁמוֹ: סִבּוֹת – שם עבודה זרה, וקראה מלככם – כי *לקחוהו"ט עליהם למלך. וכיון – צלם של ככב מככבי השמים טו ארבעים שנה] פ ליתא טז ומנחה] פ ומנחם יז צרככם] פ צככם יח אתכם] פ לכם יט לקחוהו] פ לקוחה

²¹² על פי יר' ט, כג.

²¹³ ואם כן הפסוק אינו כפול בטעמו. וכבר ציין רי"ח, במספר מקומות, את ההבדל במשמעותן של המילים 'משפט' ו'צדקה'. אחד המקומות הוא כנראה בפירושו לישעיהו, אלא שלצערנו הפירוש אינו מצוי בידינו כיום. בפירושו לתהלים מצויות מספר דוגמאות: 'דרך השם הוא הצדקה והמשפט: הצדקה והרחמים בצדיקים, והמשפט והויסור ברשעים' (כו, יא); 'צדקה בכאן – הטוב הנעשה לפי הראוי, ומשפט – הרע שהוא לפי הראוי' (לג, ה); 'המשפט יכול להיות שני מיני יושר: האחד – נקרא משפט בייחוד והוא להעניש העוברים, והב' – נקרא צדקה והוא לתת שכר לעובדים' (צט, ד).

²¹⁴ ראה שם, כל הפרק.

²¹⁵ ופירש רש"י שם: 'הקריבוהו משלהם'.

²¹⁶ אמר 'בני ישראל' אף שהכוונה רק לחלק מהם – לזרע לוי.

שלקחוהו לאלוה; וירצה כיון שהוא צלם שלכם, שהוא צלם ככב אלהיכם. ואמרו ונשאתם – לומר שישאום כאשר ילכו בגולה. יאשימם כי עם ראותם שנגלו על חטא עבודה זרה, עם כל זה יחזיקו בה וישאוק לארץ אויביהם; והוא דבק עם והגליתי אתכם. יאמר, תשאום כאשר אגלה אתכם. ואמרו אשר עשיתם לכם, שב לשניהם, לסכות ולככב אלהיכם.²¹⁷ ירצה, כי על האמת אין סיכות מלכם אלא ה' הוא מלך ישראל, וכן הככב אינו אלהיהם אלא הוא ית' וכאמרו 'אנכי ה' אלהיך' (שמ' כ, ב), אבל הם עשאום והקימום למלך ואלוה. מהלאה לדמשק – ר"ל אל תחשבו כי תגלו למקום קרוב כדמשק. ואמר זה כי מלך ארם הגלה לשם רבים מישראל, אבל *תגלוי לרחוק משם, וזהו מהלאה לדמשק – והוא לְחַלֵּחַ וְחָבֹר, כי שם גלו כמסופר במלכים (מל"ב יז, ו). ואמרו ה' אלהי צבאות שמו – לומר כי הוא אלוה צבאות שמים, והם ילקחו לאלוה הדבר שיש אלוה עליו והוא הוא ית' שמו.

כ תגלו] פ הגלו

217 ושיעור הכתוב: ונשאתם את סכות מלככם אשר עשיתם לכם, ואת כיון צלמיכם כוכב אלהיכם אשר עשיתם לכם.

פרק ו

[א] הוּי הַשְּׂאֲנָנִים בְּצִיּוֹן וְהַבְּטָחִים בְּהַר שְׁמֶרֶן נִקְבְּי רֵאשִׁית הַגּוֹיִם וּבָאוּ לָהֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל: נבואה זו עד 'כה הראני ה' (להלן ז, א) היא תוכחה יוכיח בה הנביא את ישראל על היותם אוכלים ומתענגים ולא ישיתו לבם לדבר ה', ולא יחושו לרעה העתידה לבא עליהם כי יחשבו שלא תבואם, ויגיד להם אחר זה רעתם אשר תבא עליהם. ואמר השאננים בציין והבוטחים בהר שומרון – הזכיר ציון ושומרון, כי ציון ראש מלכות יהודה, ושומרון ראש מלכות ישראל. וקראם שאננים ובוטחים – לפי שהיו שאננים ובוטחים במחשבתם שלא תבואם רעה. נקובי ראשית הגוים. נקובי – מפורשים וברורים, כמו 'ונקב שם ה' (וי' כד, טז). יאמר כי אלה השאננים והבוטחים משבחים עצמם וקוראים עצמם ראשית הגוים – ר"ל ראש הגוים והחשובים שבהם, כמו 'ראשית שמנים ימשחו' (להלן, ו), ועוד אומרים ומשבחים עצמם כי באו לגוים ההם, בית ישראל אבותיהם וכבשום תחתיהם, וזה מעלה להם. ואמר ובאו להם בית ישראל – לתלות הגבורה בהם לומר כי בחרבם ובקשתם נצחום, הפך מאמר דוד 'כי לא בחרבם ירשו ארץ' וגו' (תה' מד, ד). או יאמר הנה היו לבראשונה נקובים ונקראים ראשית הגוים והמעולים שבהם, כי שאר הגוים עובדי עבודה זרה והם יעבדו השם, ועתה אבדו השם הזה ובאו לגוים ההם ונכנסו עמם ונשתתפו עמם לעבוד עבודה זרה כמותם, והנם שוים להם, לא ראשיתם.

[ב] עֲבְרוּ כַלְנֵה וְרָאוּ וְלָכוּ מִשֵּׁם חֶמֶת רַבָּה וְרָדוּ גַת־פְּלִשְׁתִּים הַטּוֹבִים מִן־הַמַּמְלָכוֹת הָאֵלֶּה אִם־רַב גְּבוּלָם מִגְּבֻלְכֶם: כלנה – היא כלנה האמורה בתורה 'ותהי ראשית ממלכתו בבל וארך ואפד וכלנה בארץ שנער' (בר' י, י). חמת רבה. חמת – היא עיר גדולה, ורבה – תאר, ר"ל גדולה, כי יש אחרת קטנה. גת פלשתים – עיר גדולה בפלשת, וסמכה לפלשתים כי יש גת אחרת.²¹⁸ הטובים מן הממלכות האלה וגו' – ר"ל ראו אלו הערים וגבוליהן אם הם טובים מן הממלכות האלה שלכם וגבולם אם הוא רב מגבולכם. ואחר שאינם טובים מהממלכות שבכם וכן גבולם אינו רב מגבולכם, למה אתם מתערבים בהם ונדמיתם להם לעבוד עבודה זרה כמותם.

[ג] הַמְּנַדִּים לְיוֹם רַע וְתַגְשׁוֹן שְׁבַת חֶמֶס: המנדים – המרחיקים, כמו 'נדה היא' (וי' כ, כא) – ר"ל מרוחקת. יאמר הנכם עושים דברים הפכיים: האחד – הגשה, והשני – הרחקה, ושניהם שלא כראוי. ההגשה – כי הנכם מגישים שבת החמס^א בבתים ולא תרחיקוהו מאהליכם; ויום רע אתם מרחיקים מכם, כי לעולם אתם שמחים ומתענגים והנכם עושים כל ימיכם חגים ולא תדאגו על שום דבר רע. ויחל עתה לספר שמחתם ותענוגותיהם ואיך מנדים ומרחיקים יום הרע.

א החמס] פ 1 חמס

218 חמת האחרת היא 'חמת ברותה' (יח' מז, טז) וגת האחרת אינה ידועה. ורש"י ורד"ק כתבו שגת פלשתים היא הטובה שבערי פלשתים ונקראת 'מתג האמה' (שמ"ב ת, א).

[ד] השֹׁכְבִים עַל־מִטּוֹת שֶׁן וְסֹרְחִים עַל־עַרְשׂוֹתָם וְאֹכְלִים כָּרִים מִצֵּאָן וְעֹגְלִים מִתּוֹךְ מִרְבֵּק: יספר תענוג השכיבה ויאמר ששוכבים על מטות של שן – והוא שן הפיל,²¹⁹ ועושים ממנו ציורים ופתוחים נאים וחשובים מאד. וסרוחים – כמו 'וסרח העודף' (שמ' כו, יב), ירצה כי פורשים בגדים חשובים ונאים על אותם המטות שישכבו שמה, והם כל כך ארוכים ורחבים שהם סרוחים ועודפים מעל המטה למטה לארץ הרבה כמנהג מטות המלכים; וסרוחים – תאר לבגדים. או יהיה תאר לעצמם,²²⁰ שהם משתטחים על ערשותם דרך תענוג. ואחר שבאר תענוג השכיבה יבאר תענוג האכילה והוא אמרו אוכלים כרים מצאן, וכרים – כבשים שמנים;²²¹ ועגלים מתוך מרבק – מקום שמפטמין שם העגלים, וכמוהו 'ולאשה עגל מרבק' (שמ"א כח, כד).

[ה] הפֹּרְטִים עַל־פִּי הַנְּבֵל פְּדוּיֵד חֲשָׁבוּ לָהֶם פְּלִי־שִׁיר: אחר שבאר תענוג השכיבה ותענוג האכילה – שהם מושגי חוש המשוש והטעם, יבאר עתה תענוג מושג חוש השמע, והוא אמרו הפורטים על פי הנבל – ר"ל שהם מנגנים בנבל ועושים שם פרטי התנועות באצבעות היד – שימשו וידבקו המיתרים בנבל. ופורטים – כמו 'ופרט כרמך' (וי"ט, י) – גרעין,²²² וככה עושים גם הם דמות נקודה וגרעין בנגיעת האצבע *במיתר הנבל. ויש לפרש הפורטים – ענין פוזו וכרוך, כמו 'ודוד²²³ מפוז ומכרכר' (שמ"ב ו, טז) – כי יעשה ברגליו פרטי תנועות מיוחדות. על פי הנבל – ר"ל על פי תנועות נגון הנבל.²²⁴ כדוד חשבו להם כלי שיר – ירצה כל כך היו חושבים להם כלי שיר להנאת תענוגים, כמו שחשבם דוד לעבודת השם לנגן בס בבית מקדשו.

[ו] השֹׁתִים בְּמִזְרְקֵי יַיִן וְרֵאשִׁית שְׁמָנִים יִמְשְׁחוּ וְלֹא נִחְלוּ עַל־שִׁבְר יוֹסֵף: יבאר עתה תענוג השתיה ואמר שישתו יין במזרקים – והם כלים רחבים גדולים, כמו 'מזרקי כסף' (במ"ז, פד) בלעז באסיאוש.²²⁵ ומזרקי – סמוך ליין,²²⁶ ר"ל שהם מיוחדים לשתות היין בס. ולדעת יונתן חסר הנסמך והוא הכסף או הזהב.²²⁷ וראשית שמנים ימשחו – יבאר

ב במיתר] פ במתר

219 'שן הפיל' הוא השנהב, וכן תרגם יונתן 'שנהבים' (מל"א י, כב): 'שן דפיל' וכן ביארו שם רש"י ורד"ק.

220 תואר לאנשים השוכבים, וכן פירש רש"י. והפירוש הראשון כרד"ק.

221 התואר 'שמנים' חסר אלא שהוא מובן מצד ההקשר, על דרך 'כצמר יהיו' (יש' א, ח) – כצמר לבן יהיו. וכן כתב רד"ק.

222 'פרט כרמך – גרגירי ענבים הנושרים בשעת בצירה' (רש"י שם).

223 לפנינו: דוד.

224 על פי קצב נגינת הנבל.

225 Boiōes – קנקנים.

226 מזרקים של יין. ורד"ק כתב 'מזרקי' – כמו 'מזרקים', לפירושו יתבאר הכתוב: השותים במזרקים, יין.

227 השותים במזרקי כסף או זהב, יין. שתרגם 'השותים במזרקי יין' – 'דששתן בפילון דכסף תמר'. וכך פירש ראב"ע שהנסמך ('כסף' או 'זהב') חסר בפסוק.

עתה תענוג הסיכה, והוא שימשחו מבחר השמנים וראשיתם והוא שמן אפרסמון. ולא נחלו על שבר יוסף. נחלו – לשון חולי, ר"ל לא התפעלו ולא דאגו על שבר שפרסמו *להם הנביאים שעתיד לבא על יוסף – ירצה על כלל ישראל שנקראו על שם יוסף.²²⁸ או יאמר על שבר יוסף – על שבר ראובן גד שגלו כבר ורבים מישראל קודם זה,²²⁹ והנם מנדים ומרחיקין יום הרע מעצמם, ר"ל היום שהיה להם ראוי לדאוג ולבכות ולספור בו.²³⁰

[ז] לְכֵן עָתָה יִגְלוּ בְּרֹאשׁ גְּלִים וְסָר מְרוּחַ סְרוּחִים: מְרוּחַ – יש לפרשו ענין אבל,²³¹ כמו 'בית מרוח' (יר' טז, ה). וסר – ר"ל ויקרב, כמו 'אסורה נא ואראה' (שמ' ג, ג). יאמר, לכן לרב שמחתם ולא שתו לבם ליום רע, יגלו עתה בראש גולים ויקרב אבל אלה הסרוחים על משכבותם.²³² ולדעת יונתן מרוח גם סרוחים – שמחות והלולים, וסר – כמשמעו; כי יסורו אז כשיגלו השמחות והשירים מהם.²³³

[ח] נִשְׁבַּע אֲדֹנָי ה' בְּנַפְשׁוֹ נֶאֱמַר ה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת מְתָאֵב אֲנֹכִי אֶת־גְּאוֹן יַעֲקֹב וְאֶרְמְנָתוֹ שְׁנֵאתִי וְהִסְגַּרְתִּי עִיר וּמְלָאָהּ: בְּנַפְשׁוֹ – כדרך בני אדם הנשבעים 'חי נפשמ', כאומרו 'חי ה' וחי נפשך' (שמ"א כ, ג); או ירצה נשבע בכל לבבו ובכל נפשו ולא ינחם מזה; או ירצה כי לא נשבע בפיו ומבטל לבבו וכמו שאמרו על ר' עקיבא בענין השבועה שנשבע להם הממזר ובר הנדה,²³⁴ אלא בהסכמת נפשו. מתאב – כמו מתעב, בחלוף האל"ף בעי"ן; ו או הוא מן הנהפכים, כמו מִשְׁרָשׁ, וירצה, שונא אנכי, כי הוא הפך 'תאבתי לישועתך ה'²³⁵ (תה' קיט, קעד). גאון יעקב – בית המקדש.²³⁶ וארמנותיו שנאתי – היכלי המלך והסגנים. והסגרת – ומסרת, כמו 'ויסגר לחרב עמו' (תה' עה, סב).

[ט] וְהִזָּה אִם־יִוָּתְרוּ עֲשָׂרָה אֲנָשִׁים בְּבֵית אֶחָד וְמָתוּ: וּנְשָׂאוֹ דוּדוֹ וּמִסְרָפוֹ לְהוֹצִיא עֲצָמִים מִן־הַבַּיִת וְאָמַר לְאִשׁוֹ בְּיָרְבְּתִי הַבַּיִת הַעוֹד עִמָּךְ וְאָמַר אָפֶס וְאָמַר הֵס פִּי לֹא ג להם] פ להם ד בעי"ן] פ בשי"ן ה ואמר לאשר בירכתי הבית העוד עמך] פ ליתא

228 וכן כתב לעיל בפירוש לפסוקים ה, ו, טו וראה שם, הערה 194.

229 ראה דה"א ה, כו.

230 ולא נחלו על שבר יוסף אלא מנדים ליום רע (ראה לעיל, בפירוש לפסוק ג).

231 וכן פירשוהו רבותינו בילקוט שמעוני (ירמיהו רצד) ובמסכת שמחות ברייתות ד, ה, וכן פירש רד"ק.

232 הנזכרים לעיל, בפירוש לפסוק ד וכפירוש השני שם.

233 יונתן תרגם: 'ויעדי מנהון מרוחין ומככין (ויש גורסים: 'ומכבין')' – כלומר: ויסור מהם מרוחין ומצעות (או רדידים). מאחר ולתרגומו 'וסר' אינו 'ויקרב' אלא 'ויסור', בהכרח שהבין את תיבת 'מרוח' – שמחות והלולים. וכך פירשו רש"י וראב"ע, וראה עוד בפירוש רד"ק.

234 ראה מסכת כלה א, טז.

235 וכן כתב רד"ק: 'מתאב אנכי – הפך "תאבתי לישועתך" (תה' קיט, קעד) ... כמו "משרש" – עוקר השרשים, הפך "משריש" (איוב ה, ג)'.
236 ראה להלן ח, ז.

לְהִזְכִּיר בְּשֵׁם ה': עֲשֵׂרָה – בעבור היותו סך חשבון, ²³⁷ כמו 'ואפו עשר נשים לחמכם' (וי' כו, כו). יאמר כי אם יותרו עשרה אנשים מהאויב ²³⁸ בבית אחד, כי יתחבאו שמה וימלטו שם מהחרב, לא יועילם זה כי לא ימלטו מהדְּבָר, כי ימותו שם, וזהו אומרו ומתו. ונשאו דודו – כמו 'וישאם דוד' (שמ"ב ה, כא), 'והמשאת החלה' (שופ' כ, מ), ומזה 'שאת או ספחת' (וי' יג, ב) – ענין שרפה. ²³⁹ יאמר כי המת מהדְּבָר בבית, לא יקברוהו בבית הקברות מפחד האויבים, ולכן דודו ואהובו ישרפוהו בבית. ואמר ומשרפו ²⁴⁰ – לומר שישרפנו היטב באופן שלא ישאר שום דבר מהבשר. ואחר שישרף הבשר אז ישתדל להוציא עצמיו מן הבית ולקברם בבית הקברות, כי העצמות יוכל יותר בנקל להוליכם ולקברם, וכאשר יוליך אותם העצמות לא יוכל להוליכם יחד כלם ויוליך מקצתם. ואחר שיקברם יאמר לאשר בבית: העוד עמך עצמות? ואמר האחר: אפס – ר"ל אין עוד עצמות בכאן. ואמר הס כי לא להזכיר בשם ה' – ירצה כי יאמר אחד לחברו וישביענו בשם ה' שישתוק ולא יגיד הדבר, ²⁴¹ ר"ל מיתת האנשים ההם בדְּבָר, פן יבולע הדבר ויודע לכל וישליכום משם מפני הדְּבָר שהתחיל בהם, כי כן המנהג במקומות שכאשר יתחל הדבר בבית אחד יוציאו אנשי הבית הוא חוצה וישליכום משם ויסגרו הבית ההוא יען לא ידבק הדְּבָר בעיר ההיא. ושיעור הכתוב: ואמר בשם ה' דרך שבועה כל אחד לחבירו, הס – שתוק ולא תגיד זה, כי אין ראוי להזכירו.

[יא] כִּי־הִנֵּה ה' מְצַוֶּה וְהִנֵּה הַבַּיִת הַגָּדוֹל רְסִיסִים וְהַבַּיִת הַקָּטָן בְּקַעֲיִם: רְסִיסִים – כמו רציצים בצד"י, והוא כמו 'קנה רצוץ' (יש' מב, ג) והוא כמו בקיעים – ענין בקע ושבירה, אלא שרסיסים גדולים מבקיעים. ²⁴² והבית הגדול – הוא בית המלך והבית הקטון – בית השרים.

[יב] הִרְצוּן בְּסֻלַע סוֹסִים אִם־יִחְרוֹשׁ בְּבָקָרִים כִּי־הִפְכֶתֶם לְרֹאשׁ מִשֹּׁפֵט וּפְרִי צִדְקָה לְלַעֲנָה: אִם יחרוש בבקרים – ר"ל אם יחרוש החורש, כמו 'ויאמר ליוסף' ²⁴³ (בר' מח, א). וסלע שזכר עומד במקום שנים, ר"ל אם יחרוש החורש בסלע בבקרים. לראש – כמו 'שורש פורה ראש ולענה' (דב' כט, יז). והרצון בו לפי דעת יונתן: ראש הנחש;

237 אין הכוונה לעשרה אנשים דווקא אלא לרבים, ואמר 'עשרה' לפי שהוא סך חשבון. ראה ראב"ע ורד"ק.

238 שנמלטו מהאויב.

239 'והסמך במקום שי"ן' (רד"ק).

240 בנוסחנו: ומסרפו.

241 והפסוק מסורס ושיעורו: ואמר בשם ה' הס כי לא להזכיר.

242 ורש"י וראב"ע פירשו להפך, שרסיסים קטנים מבקעים. וכתב רש"י שכן גם דעת יונתן שתרגם: 'ין'מחי מלכו רבא מקא תקיפא ומלכו וְעִירָא מְקָא חֲלָשָׁא' ולפי חשיבות הבית כך גם גודל המכה. על פי רד"ק אין הבדל בין 'רסיסים' ל'בקיעים' ולדעתו יונתן תרגם את הביטוי בדרך משל.

243 ופירש רש"י שם: 'ויאמר ליוסף – אחד מן המגידים; והרי זה מקרא קצר'.

אמר: 'לראש חיוון'.²⁴⁴ והנכון ששניהם ראש ולענה – עשבים מרים ממיתים, וזהו אומרו 'שורש פורה' (שם). יאמר, למה תשנו הדברים ממנהגם הטבעי, הראיתם שירוצו בסלע הסוסים ויחרוש החורש בהם בבקרים, שהוא דבר מחולף ממנהגו של עולם, כי תרצו גם אתם לשנות הדבר הטבעי עד שתהפכו המשפט לראש ופרי צדקה ללענה – ר"ל המשפט והצדקה המעמידים בני אדם והמקיימים אותם, תהפכו אותם לראש ולענה הממיתים אותם.

[וג] השמחים ללא דבר האמרים הלא בחזקנו לקחנו לנו קרננים: יאשימם שישמחו ללא דבר – והוא על הטובות המדומות,²⁴⁵ כי השמחה האמיתית היא בטובות האמיתיות והן טובות הנפש. האומרים הלא בחזקנו וגו' – יאשימם כי יתלו הצלחתם ונצחון האויבים בכחם וזרועם ולא ייחסו זה לסבה האמיתית והוא האלוה ית', כמו שהזהירם על זה 'ואמרת בלבבך כחי ועוצם ידי וגו' וזכרת כי ה' אלהיך הוא הנותן לך כח לעשות חיל' (דב' יז–יח). וקרננים – משל לגבורה, כי גבורת הבעל חי בעל הקרננים הלא היא בקרניו.²⁴⁶

[יד] פי הנני מקים עליכם בית ישראל נאם־ה' אלהי הצבאות גוי ולחצו אתכם מלבוא חמת עד־נחל הערבה: ולפי שתליתם הגבורה בעצמכם, הנני מקים עליכם גוי ולחצו אתכם מלבוא חמת – שהוא קצה אחר מארץ ישראל, עד ים הערבה – שהוא הקצה האחר,²⁴⁷ ואז תבינו ותדעו כי גבורתכם אפס ותהו ולי העו והגבורה ונצחון הגוי נמשך מאתי.

244 לפנינו: לריש חיון.

245 הטובות הגשמיות.

246 וכך כתב גם בפירושו לתהלים קיב, ט; קלב, יז–יח.

247 רש"י כתב: 'מלבוא חמת – שהוא במקצוע צפונית – מערבית של ארץ ישראל. עד נחל הערבה – נחל מצרים, שהוא במקצוע דרומית – מערבית'. נראה שרש"י נמנע מלציין את הרוחות מאחר ולדעתו, כמו שכתב רד"ק, 'נחל הערבה' הוא 'ים הערבה' (ראה לדוגמה דב' ג, יז) ואם כן הוא ים המלח ולא נחל מצרים.

פרק ז

[א] פה הִרְאֵנִי אֲדֹנָי ה' וְהִנֵּה יוֹצֵר גְּבִי בְּתַחֲלַת עֲלוֹת הַלֶּקֶשׁ וְהִנֵּה לֹקֵשׁ אַחַר גְּבִי הַמֶּלֶךְ: נבואה זו עד 'וישלח אמציה' (להלן, י) היא ביאור ג' מראות שהראה השם ית' לנביא, מורות שלשתם על הרעה העתידה לבא על ישראל. יוצר גובי – יוצר לשון יצירה, כמו 'וייצר ה' אלהים' (בר' ב, יט) והוא פועל בשקל 'אוכל'. וגובי – ארבה, כמו 'כמִשְׁק גְּבִים שׁוֹקֵק בּו' (יש' לג, ד) ותרגום 'ארבה' (שמ' י, ד): 'גֹּבֵא'; והיו"ד איננה כנויית אבל היא מורה על הרבוי, ²⁴⁸ כמו 'וְטַפְסְרִיךְ כְּגֹב גֹּבֵי' (נח' ג, יז). ולקש – הוא העשב הצומח באחרונה סמוך לקציר, כמו בתחלת עלות הלקש, ²⁴⁹ ולכן יקרא המטר האחרון 'מלקוש'. והנה העשב יקצרו ממנו כשיגדל, ואחר כן יחזור לצמות ויגדל, והשני נקרא 'לקש'. יאמר שהשם הראהו שהיה יוצר ובורא ארבה רב בתחלת עליית וצמיחת הלקש, וראה הלקש הנה צומח וגדל בתבואת המלך אחר שגזזו התבואה וקצרו ממנה העשב למאכל הבהמות.

[ב] וְהִיָּה אִם־פְּלֶה לְאָכֹל אֶת־עֵשֶׂב הָאָרֶץ וְאָמַר אֲדֹנָי ה' סִלַּח־נָא מִי יָקוּם יַעֲקֹב בִּי קָטָן הוּא: אִם כֹּלָה – כאשר כלה, כמו 'אם כסף תלוה את עמי' (שמ' כב, כד), 'ואם מובח אבנים תעשה לי' (שם כ, כא). יאמר כי כאשר ראה שהארבה היה מכלה לאכול את עשב הארץ וימותו ישראל ברעב, התפלל לשם על זה ואמר אדני יהוה ²⁵⁰ סלח נא. ירצה, סלח נא להיותך אדני יהוה ומדרכך לסלוח, כי מי יקום ויתן תקומה ליעקב, כי הוא קטן וגרוע מצד עצמו ואין לו שום זכות ינצל בעבורו אלא למען רחמיך הרבים.

[ג] נַחֵם ה' עַל־זֹאת לֹא תִהְיֶה אָמַר ה': יאמר שהשם קבל תפלתו ונחם על הרעה הזאת, ואמר ה' ² לֹא תִהְיֶה עוֹד הַרְעָה הַזֹּאת. ונחם – כמו 'וינחם ה' על הרעה' (שמ' לב, יד).

[ד] פה הִרְאֵנִי אֲדֹנָי ה' וְהִנֵּה קָרָא לְרֵב בְּאֵשׁ אֲדֹנָי ה' וְתֹאכַל אֶת־תְּהוֹם רֶבֶה וְאֶכְלֶה אֶת־הַחֶלֶק: חלק – כמו 'חלקת השדה' (בר' לג, יט). יאמר שהראהו עוד השם, שהיה הוא ית' קורא ומכריז שכונתו לריב עם ישראל באש, ושתהיה האש כל כך גדולה וחזקה עד שתאכל את תהום רבה – ר"ל שתלחך מי תהום, באופן שלא יוכלו בני אדם לכבותה במים. וזה דרך הפלגה. ותאכל את החלק – ר"ל כל חלקת השדה, וחלק – שם כולל; ²⁵¹ או ירצה באומרו את החלק ²⁵² – החלק של מלך, וכמו שאמר למעלה 'אחר גזי המלך' (לעיל, א), וזה להורות שהמלך הוא סבת מפלת ישראל וחרבנם.

א לאכול] פ] להראות ב ה'] פ] ה' אלי"ם ג ה'] פ] ה' אלי"ם

248 היו"ד במילה 'גובי' אינה מציינת כינוי חבור אלא ריבוי, כלומר 'גובים'.

249 כך בכתב היד. לא ברור מה הראיה שהביא וכיצד הביאה מהפסוק אותו הוא מסביר.

250 כך במקור, וכן בהמשך.

251 שם כולל ל'חלקות השדה', על דרך 'ויהי לי שור וחמור' (בר' לב, ו).

252 'החלק' בה"א הידיעה (רד"ק).

[ה] וְאָמַר אֲדֹנָי ה' חֲדַל-נָא מִי יָקוּם יַעֲקֹב כִּי קָטַן הוּא: חֲדַל נָא מַעֲשׂוֹת הַרְעָה הַזֹּאת, מִי יָקוּם יַעֲקֹב, כְּרֵאשׁוֹן.²⁵³

[ו] נָחַם ה' עַל-זֹאת גַּם-הִיא לֹא תִהְיֶה אָמַר אֲדֹנָי ה': רָאה בְּמֵרָאה הַנְּבוּאָה שְׁנַחַם ה' עַל הַרְעָה הַזֹּאת וְהָשִׁיב לְנַבִּיא וְאָמַר לוֹ כִּי גַם הַרְעָה הַהִיא לֹא תִהְיֶה כְּמוֹ שְׁלֹא הִיְתָה הַרְאִשׁוֹנָה.²⁵⁴

[ז]-(ח) כֹּה הִרְאִי וְהִנֵּה אֲדֹנָי נֹצֵב עַל-חֹמַת אֲנָךְ וּבִידוֹ אֲנָךְ: וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי מְהֵרָא תֵּהֵא רְאֵה עֲמוֹס וְאָמַר אֲנָךְ: דֶּרֶךְ בּוֹנֵי הַכְּתָלִים לִהְיוֹת לָהֶם כְּלֵי לִישֵׁר הַבְּנִין, נִקְרָא בְּלַעַז אַרִיסִיאַשׁ, וְהוּא עוֹגֵל שֶׁל עוֹפֶרֶת²⁵⁵ וְלוֹ בֵּית מוֹשֵׁב מִלְּמַעְלָה וּמִלְּמַטָּה, וּבַצַּד הָעֵלְיוֹן בּוֹ טַבְעָת, וּמְכַנְיָסִים בְּטַבְעָת הַהוּא חֶבֶל, וּמְכַנְיָסִים הַחֶבֶל בְּעוֹגֵל אַחֵר שֶׁל עֵץ. וְכִשְׂרוּצִים לְרֹאוֹת אִם הַבְּנִין יִשְׂרָאֵל, שְׁמִים הָעוֹגֵל שֶׁל עֵץ בְּכוֹתֵל לְצַד מַעְלָה, וּמוֹרִידִים הָעוֹגֵל שֶׁל עוֹפֶרֶת לְצַד מַטָּה, וְאִז יִרְאוּ אִם יִתְרַחֵק אוֹתוֹ הָעוֹגֵל שֶׁל מַטָּה מִהַכוֹתֵל אוֹ יִתְקַרֵּב יוֹתֵר מִהָעוֹגֵל שֶׁל מַעְלָה שֶׁל עֵץ, וְבוֹה יִרְאוּ אִם הַבְּנִין יִשְׂרָאֵל אוֹ מַעוֹת. וְאָמַר עֲמוֹס שֶׁהִיא רוֹאֵה זֶה הַכְּלִי הַנִּקְרָא אֲנָךְ – וְכֹאמְרוּ הִנֵּה ה' נֹצֵב עַל חֹמַת אֲנָךְ וּבִידוֹ אֲנָךְ. וַיֹּשֶׁ אֲמַרִים²⁵⁶ כִּי אֲנָךְ – הוּא סַנְהֶדְרִי גְדוֹלָה מִסְּפָרָם ע"א כְּמוֹ 'אֲנָךְ'. וְזֶה דֶּרֶךְ דִּרְשׁוֹ.

[ח]-(ב) *וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי הַנְּבִיא שֵׁם אֲנָךְ בְּקֶרֶב עַמִּי יִשְׂרָאֵל לֹא-אוֹסִיף עוֹד עֲבוֹר לּוֹ: יִבְאֵר לוֹ נִמְשַׁל הָאֲנָךְ, וְזֶה כִּי הָאֲנָךְ הוּא כְּלֵי לְשֹׁפוֹט בּוֹ הַבְּנֵי יִשְׂרָאֵל אוֹ הַכוֹתֵל, וְכֹכָה אָמַר כִּי הוּא יִשִּׁים מִשְׁפַּט בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל וַיִּשְׁפֹּט עַל עֲלִילוֹתֵם הַרְעוֹת, וְלֹא יוֹסִיף לְעַבּוֹר לְיִשְׂרָאֵל עַל פְּשָׁעוֹ כְּאִשֶּׁר עָשָׂה עַד הַנְּהָ, אֲבָל יַעֲנִישֵׁנוּ עַל פִּי הַמִּשְׁפָּט.

[ט] וְנִשְׁמָו בְּמוֹת *יִשְׁחָק וּמְקַדְּשֵׁי יִשְׂרָאֵל יִתְרַבּוּ וְקִמְתִּי עַל-בֵּית יִרְבָּעָם בְּחָרְב: בְּמוֹת *יִשְׁחָק – הַבְּמוֹת שֶׁעָשׂוּ לְבַעֲלִים. וְקִרְאָם 'בְּמוֹת יִשְׁחָק' – לְפִי שֶׁהִיוּ שׁוֹרְפִים שֵׁם בְּנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם וְאוֹמְרִים כִּי זֶה הִיא עֲבוּדָה נְפִלְאָה כִּי כֵן צוּה יִת' לְהַעֲלוֹת יִצְחָק אֲבִינוּ לְעוֹלָה, וְלִכֵּן יִקְרָאוּ הַבְּמוֹת הַזֶּה 'בְּמוֹת יִשְׁחָק', וְהוּא בְּשִׁי"ן וְהוּא כְּמוֹ בְּצַד"י. וַיִּתְכַּן לֹאמֹר כִּי יִקְרָאָם הַשֵּׁם 'בְּמוֹת יִשְׁחָק' – לְלַעַג וְקִלְס, כְּמוֹ 'ה' יִשְׁחָק לוֹ' (תְּהִ' לוֹ, יג), כִּי רָאוּ לְלַעֵג עֲלֵיהֶם עַל הַשְּׁטוֹת הַגְּמוּרָה הַזֹּאת שֶׁעָשׂוּ. וּמְקַדְּשֵׁי יִשְׂרָאֵל – הֵם בֵּית אֵל וְדָן שֶׁשְּׁמָהּ הָעֵגְלִים.²⁵⁷ וְקִמְתִּי עַל בֵּית יִרְבָּעָם בְּחָרְב – כִּי יִרְבָּעָם הוּא אִשֶּׁר עָשָׂה הַמְּקַדְּשִׁים וְהַקִּים שֵׁם הָעֵגְלִים.²⁵⁸

ד וַיֹּאמֶר[פ] וְאָמַר ה' יִשְׁחָק[פ] יִצְחָק ו' יִשְׁחָק[פ] יִצְחָק

253 לעיל, פסוק ב.

254 לעיל, פסוק ג.

255 כן כתב רמב"ע: 'אנך – אין לו רע; ובלשון ישמעאל – עופרת', ורד"ק כתב: 'פרשו בו (ראה השרשים: 'אנך'): בדיל; וכן יקרא בלשון ערבי הבדיל – 'אנך', בדגשות הכ"ף ... ומשקלת הבניין עושין מבדיל או מעופרת'.

256 כך כתב רד"ק (להלן, ח) ומקורו בויקרא רבה (מרגליות) לג, ב.

257 ורד"ק הוסיף את הגלגל ובאר שבע.

258 אף שעמוס ניבא בתקופתו של ירבעם בן יואש (ראה לעיל א, א) ונבואה זו היא על חורבן

[י] וישלח אמציה כהן בית־אל אל־ירבעם מלך־ישראל לאמר קשר עליך עמוס בקרב בית ישראל לא־תוכל הארץ להכיל את־כל־דבריו: נבואה זו עד 'כה הראני ה' (להלן ח, א) היא סיפור המלשינות שהלשין אמציה את עמוס והעונש שנבא הנביא עליו שיענישהו השם על זה. קשר – מרד, כמו 'ויהי הקשר אמיץ' (שמ"ב טו, יב). ועמוס היה מתנבא בבית אל, ואמציה כהן בית אל קנא בזה והלשינו למלך ירבעם, ויאמר לו כי מרד בו, כי יתנבא עליו ועל מלכותו רעה גדולה עד שלא יוכלו אנשי הארץ לסבול דבריו, ויתפעלו מהן כל כך הפעלות עד שרוצים לשוב מעבוד הבעל אשר בבית אל. ויהיה זה סבה שילכו לירושלם לעבוד השם במקדש וישוב המלכות ליהודה כראשונה. וזה מרד כנגד ירבעם, כי מפחד זה הקים ירבעם בן נבט העגלים בבית אל ובדן.²⁵⁹ ואומר בקרב בית ישראל – להפליג ולומר כי בפרסום יקשור עליו.

[יא–יב] פִּי־כֹהֵן אָמַר עָמוֹס בְּחָרֵב יְמוֹת יִרְבְּעָם וְיִשְׂרָאֵל גְּלָה יְגִלָּה מֵעַל אֲדָמָתוֹ: וְיֹאמַר אֲמַצְיָה אֶל־עָמוֹס חֲזֵה לְךָ בְּרַח־לְךָ אֶל־אֶרֶץ יְהוּדָה וְאֶכְל־שֵׁם לֶחֶם וְשֵׁם תִּנְבֵּא: אַחֲרֵי שֶׁאָמַר 'קֶשֶׁר עָלֶיךָ עָמוֹס' (לעיל, י) שֶׁלַח לוֹ תוֹכֵן דְּבָרָיו וְהוּא אוֹמְרוֹ כֹּה אָמַר עָמוֹס וְגו'. ונראה שירבעם לא קבל לשונו הרע ולא חש לזה,²⁶⁰ וכאשר ראה זה אמציה, אז נתן עצה לעמוס ואמר לו שיברח אל ארץ יהודה, כי ירבעם יהרגנו מפני נבואתו ואין לו מנוס בכל מלכותו אלא במלכות יהודה. וימשך לו ממנו תועלת, וזה כי שם יאכל לחם בעבור נבואותיו. וזה כי כאן לפי שינבא עליהם רעה לא יתנו לו שום מתנה, ושם בארץ יהודה לפי שלא ינבא עליהם רעה, וגם ינבא על ישראל רעה – שהם שונאיהם – כי בני ישראל ובני יהודה שונאים אלו את אלו, יאכילוהו שם לחם. והיה מראה לו אמציה שהיה מיעצו בזה עצה טובה.

[יג] וּבֵית־אֵל לֹא־תוֹסִיף עוֹד לְהִנָּבֵא פִּי מִקְדָּשׁ־מֶלֶךְ הוּא וּבֵית מִמְלָכָה הוּא: אָמַר לוֹ עוֹד, לְכָל הַפְּחוֹת אִם לֹא תִרְצֶה לְהִתְרַחֵק אֶל אֶרֶץ יְהוּדָה, לֹא תוֹסִיף עוֹד לְהִנָּבֵא בְּבֵית אֵל, לְפִי שֶׁהוּא מִקְדָּשׁ מֶלֶךְ – כִּי שֵׁם מִקְדָּשׁ הֶעֱגַל שִׁבְנָהוּ מֶלֶךְ, וְגַם עִיר מִמְלָכָה הִיא –

בית ירבעם בן יואש בנות בנו זכריה כמו שפירשו רש"י ורד"ק, ביאר רי"ח את הביטוי 'בית ירבעם' על בית ירבעם בן נבט שהקים את העגלים בבית אל ובדן (מל"א יב, כח–כט) כמאה חמישים שנה קודם לכן, מאחר והוא זה שהחל להדיח את ישראל לעבוד עבודה זרה.
259 כמסופר בספר מלכים (מל"א יב, כו–כט) ומאותה סיבה שימר ירבעם בן יואש את אותם מקומות.

260 כך כתבו רש"י ורד"ק וכך גם מובא בפסחים פז, ב והסיקו זאת מכך שירבעם לא השיב לעמוס דבר ולא ביקש להרגו, ומכך שלאחר שאמציה האשים את עמוס במרד שדינו מוות, הוא משיאו לברוח אל ארץ יהודה.

שדרך המלך לשבת בה פעמים רבות,²⁶¹ ויש כאן שרים ועבדי המלך ותסתכן בעצמך ולמה תמות בלא עתך.²⁶²

[יד] וַיֵּעַן עָמוֹס וַיֹּאמֶר אֶל־אֲמֻצָּיָה לֹא־נָבִיא אָנֹכִי וְלֹא בֶן־נְבִיא אָנֹכִי כִּי־בֹקֵר אָנֹכִי וּבֹלֵס שְׁקָמִים: בֹּקֵר – לְשׁוֹן 'בֹּקֵר וְצֹאן' (וי' כו, לב), ר"ל רועה בֹּקֵר. וּבֹלֵס – פִּירְשָׁהוּ²⁶³ לֹקֵט וּמַחְפֵּשׁ, מִתְּרַגֵּם 'וַיַּחְפֹּשׂ' (בר' לא, לה): 'וּבִלְשׁ' וְהַסְמִיךְ וְהַשִּׁי"ן מִתְחַלְפוֹת; אוּלַּי שְׁעָמוֹס הָיָה קָטִיעַ לִישָׁנָא וְכַבֵּד פִּה, וְהָיָה קוֹרֵין אוֹתוֹ יִשְׂרָאֵל פְּסִילוֹסָא, כִּי הָיָה אוֹמֵר בַּמָּקוֹם 'שִׁי' בְּשִׁבּוֹלֵת 'סִי'.²⁶⁴ וְשִׁקְמִים – תַּאֲנִים, כְּמוֹ 'שְׁקָמוֹתָם בְּחַנְמִל' (תה' עה, מז), 'שְׁקָמִים גּוֹדְעוּ' (יש' ט, ט), כִּי הָעֵץ וְהַפְּרִי שֶׁם אֶחָד לָהֶם, כְּתָאנָה וְהַרְמוֹן וְהַתְּפוּחַ. יֹאמֵר שֶׁהָיָה מִלְקֵט הַתַּאֲנִים לְמַאֲכַל בֹּקֵרוֹ. יִתְנַצֵּל עֲצָמוֹ עַל נְבוֹאוֹתָיו וְאָמַר: לֹא נָבִיא אָנֹכִי כִּשְׂאֵר הַנְּבִיאִים שֶׁמְנַעֲרוּיָהֶם יִתְנַבְּאוּ וַיְכִינּוּ עֲצָמָם לְהַתְנַבֵּאת, וַיִּקְרָאוּ 'בְּנֵי הַנְּבִיאִים' כִּי יִשְׁתַּדְּלוּ לְהַשִּׁיג הַנְּבוּאָה, עַד שֶׁיְהִיָּה בִּידֵי עוֹן אֲשֶׁר חֲטָא²⁶⁵ לומר כִּי אֲנִי מִשְׁתַּדֵּל לְהַנְּבִיא אֱלֹהֵי הַנְּבוּאוֹת; וְגַם וְלֹא בֶן נָבִיא אָנֹכִי עַד שֶׁאֲשַׁתְּדֵל לְהַדְמוֹת לְאֲבִי וְלִמְלֶאכֶת מִקוֹמוֹ. וּבְכַלֵּל הַנְּבוּאָה אֵינְנָה לִי מִצַּד הַכְּנֵתִי וּבַחִירַתִּי בַּה עַד שֶׁתִּתְיַחַס לִי לְקִשֶׁר בְּמִלְכָּךְ, אֲדַרְבָּה אוֹמְנוֹתִי מִנְעוּרֵי אוֹמְנוֹת רְחוּקָה מְאֹד מִהַכְּנֵת הַנְּבוּאָה, כִּי הִיִּתִי בֹקֵר וְרוּעֵה בֹקֵר וּמִלְקֵט הַתַּאֲנִים לְבֹקֵרִי, זֶה דְרָכִי וְאוֹמְנוֹתֵי מִיָּמַי, וְאִישׁ אֲשֶׁר אֱלֹהֵי לֹד²⁶⁶ מֵה לֹד עִם הַנְּבוּאָה וְאִיזָה יַחַס הָיָה לוֹ עִמָּה.²⁶⁷ אָנֹכִי – שְׁלֹשֶׁת מִלְעִיל.

[טו] וַיִּקְחֵנִי ה' מֵאַחֲרֵי הַצֹּאן וַיֹּאמֶר אֵלַי ה' לֵךְ הַנְּבִיא אֶל־עַמִּי יִשְׂרָאֵל: יֹאמֵר אֲמֵנָה הַשֵּׁם הוּא שֶׁהִשְׁרָה עָלַי נְבוּאָתוֹ בְּהַכְרַח וּבְזוּלַת שִׁיּוּדֵי עֲנִי הַדְּבַר בְּרֵאשׁוֹנָה, וְלִקְחֵנִי מֵאַחֲרֵי הַצֹּאן וַיֹּאמֶר לִי לֵךְ וְהַנְּבִיא אֶל עַמִּי יִשְׂרָאֵל, וּמָה לִּי לְעִשׂוֹת, הַאֲכַבּוֹשׁ נְבוּאוֹתִי וְלֹא אֲמַלֵּא רְצוֹן קוֹנֵי?! חֲלִילָה לִי מִעֲשׂוֹת הַדְּבַר הַזֶּה.²⁶⁸ וַיֵּשׁ אוֹמְרִים²⁶⁹ כִּי לִפִּי שֹׁאֵמֵר לוֹ: 'בְּרַח לְךָ אֶל אֶרֶץ יְהוּדָה וְאֲכַל שֶׁם לֶחֶם וְשֶׁם תְּנַבֵּא' (לעיל, יב), אָמַר: לֹא נָבִיא שֹׁקֵר אָנֹכִי וְלֹא בֶן נָבִיא שֹׁקֵר שֶׁהוֹלְכִים אַחַר הַמְמוֹן וְשֹׁכֵר נְבוּאוֹתָם, נֹסֵף עַל זֶה שֶׁאֲנֹכִי עֹשֶׂה גְדוֹל וְאֵינִי צָרִיךְ לְקַחַת שֹׁכֵר נְבוּאוֹתִי, כִּי בֹקֵר אָנֹכִי וּבֹלֵס שְׁקָמִים – יֵשׁ לִי בֹקֵר

ז עלי] פ1 עלינ

261 הדברים מכוונים לפעמים שהיו עובדים לעגלים בבית אל, אבל עיקר ישיבתם הייתה בעיר הממלכה בשומרון (ראה מל"ב י, לו). כך פירש גם רד"ק ואילו ראב"ע לומד מהפסוק שבית מלכותו ומקדשו של יהוא היו בבית אל.

262 על פי קה"ז, יז.

263 רש"י בשם פסיקתא דרב כהנא טז, ד, וכן כתב רד"ק.

264 'שבולת' שהיא הנקודה הימנית' (ר"ח לעיל ג, יב), ובמקום לומר 'בולש שקמים' אמר עמוס 'בולש שקמים' לפי שהיה כבד פה.

265 על פי הו' יב, ט.

266 על פי בר' לח, כה.

267 על אפשרות הוכיחה בנבואה ללא הכנה ראה עוד לעיל ב, יא.

268 על פי בר' מד, יז.

269 רש"י (לעיל, יב) ורד"ק (לעיל, יד) בשם פסיקתא דרב כהנא טז, ד.

הרבה ושקמים למאכלם, והשם לקחני וצוני להנבא על עמו, ולכן על כל פנים אפרסם נבואתו ולא אחוש לסכנותי.

[טז–יז] וְעַתָּה שָׁמַע דְּבַר־ה' אֲתָה אֹמֵר לֹא תִנָּבֵא עַל־יִשְׂרָאֵל וְלֹא תִטִּיף עַל־בֵּית *יִשְׁחָק:י^ח לָכֵן כֹּה־אָמַר ה' אֲשֶׁתֶּךָ בְּעִיר תְּזַנֶּה וּבְנֵיךָ וּבְנֹתֶיךָ בְּחָרֵב יִפְּלוּ וְאֲדַמְתֶּךָ בְּחֶבֶל תְּחַלֵּק וְאֲתָה עַל־אֲדָמָה טְמֵאָה תָּמוּת וְיִשְׂרָאֵל גְּלָה יִגְלָה מֵעַל אֲדָמָתוֹ: אחר שהעזת מצחך לומר לי שלא אנבא נבואת השם ולא אטיף דברי שהם במדרגת המטר היורד טפין גסים על הארץ, כמאמר משה ע"ה 'יערוף כמטר לקחי' וגו' (דב' לב, ב). ואטיף²⁷⁰ – כמו 'יטפו ההרים עסיס'²⁷¹ (יואל ד, יח). על בית יצחק²⁷² – קרא בית יצחק ליחידי סגולה מישראל המוסרים נפשם על קדושת השם כיצחק אבינו ע"ה. שמע נא דבר ה' שאמר לי, כי לכן בעבור זה שאמרת יענישך עונשים רבים: כי אשתך בְּעִיר – הידועה, והיא בית אל,²⁷³ תזנה מרצונה ותענש באשתך; ואם בפרי בטנך – כי בניך ובנותיך בחרב יפולו; ואם בנכסיך – כי אדמתך בחבל תחולק לאויביך. ואחר שתראה ראשונה אלה הרעות בהן,²⁷⁴ אז תמות על אדמה טמאה – חוצה לארץ; וישראל שנעשית סניגור בעדם, גלה יגלה מעל אדמתו.

ח ישחק] פ יצחק

270 לפנינו: ותטיף.

271 'יטפו – לשון נטיפה והולה, כמו "ולא תטיף על בית יצחק" (עמ' ז, טז) (רי"ח, יואל שם). תודתי לפרופ' מ' צפור על השימוש במהדורה שהוא מכין לפירוש הרב חיון לספר יואל.

272 בנוסחנו: ישחק.

273 ורד"ק ביאר: בעודה בעיר טרם גלותכם, תזנה עם האויב.

274 באשתך, בפרי בטנך, ובנכסיך.

פרק ח

[א] כה הָרָאֲנִי *אֲדַנִּי ה' וְהִנֵּה פְּלוֹב קָיִץ: נבואה זו עד אומרו 'שמעו זאת השואפים' (להלן, ד) היא להגיד מראה הראהו האל במראה הנבואה להודיע איך יגיע קץ ישראל. וכלוב – הוא שם כולל לכלי שיש לו בית קבול; אומרו 'ככלוב מלא עוף' (לעיל ה, כז) – הוא לול של עופות כמו שבארתי למעלה (שם), וכאן הוא סל. וקִיץ – פירות,²⁷⁵ כמו 'הלחם והקיץ לאכול הנערים' (שמ"ב טז, ב).

[ב] וַיֹּאמֶר מֶה־אֲתָה רֹאֶה עִמּוֹס וְאָמַר פְּלוֹב קָיִץ וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי בֹּא הֲקִיץ אֶל־עַמִּי יִשְׂרָאֵל לֹא־אוֹסִיף עוֹד עֲבוֹר לוֹ: אמר לו כי מראהו יורה מצד הענין ומצד הלשון שהגיע קץ ישראל. אם מצד הלשון – כי קִיץ וקץ לשון אחד, ואם מצד הענין – כי כמו שהקיץ הם פירות מבושלים נכרתו מן האילן, ככה ישראל יהיו נכרתים מארצם וממקומותיהם. לא אוסיף עוד עבור לו – כבר פירשתיו למעלה.²⁷⁶

[ג] *וְהִילִילוּ שִׁירוֹת הַיֵּכָל בַּיּוֹם הַהוּא נְאֻם אֲדַנִּי ה' רַב הַפֶּגֶר בְּכָל־מְקוֹם הַשְּׁלִיף הָס: שירות היכל – לקח התאר מקום המתואר²⁷⁷ – ר"ל משוררי השירות,²⁷⁸ והיכל – ר"ל היכל המלך, כי מדרך השרים והשרות לשורר שמה.²⁷⁹ רב הפגר בכל מקום – יאמר כי בכל מקום ומקום ובכל עיר ועיר ימצאו שמה פגרים רבים חללי חרב ודבר. השליף הַס – כי ישליכום מהמקומות חוצה מפני הביאוש והסרחון, וכאשר ישליכום יאמר אחד לחברו: הַס ושתוק ולא תספור ולא תבכה. וזה מפני האויבים שלא ישמעום.

[ד] שְׁמַעו־זֹאת הַשְּׂאֵפִים אָבִיוֹן וְלִשְׁבִית <עֲנִי>־עֲנִי־אָרֶץ: נבואה זו עד 'הנה ימים באים' (להלן, יא), תוכחה יוכיח בה הנביא מפקיעי שיערים ויגידם הרע שיבא עליהם מפני העון הזה. השואפים – הבולעים, כמו 'שאפו צורר'²⁸⁰ כל היום' (תה' נו, ג); ירצה שבוֹלְעִים האביונים, ר"ל ממונם. ואמרו ולשבית עניי ארץ – ר"ל ישתדלו להשביתם ולבטלם מן העולם;²⁸¹ או ירצה כי יטלו כרמם ושדותיהם וישביתום ממלאכת עבודת האדמה.

[ה] לֹא־אָמַר מִתִּי יַעֲבֹר הַחֲדָשׁ וְנִשְׁפִּירָה שְׁבֵר וְהַשְּׁבֵת וְנִפְתַּח־הַבֵּר לְהַקְטִין אִיפָה וְלַהֲגִדִּיל שְׁקָל וְלַעֲוֹת מֵאֲזֵנֵי מִרְמָה: יבאר איך ישאפו האביונים והוא לאמר – ר"ל בעבור אומרם

א אדני ה' פה' ב והילילו] פ והילילו

275 פירות הקיץ (ראה ראב"ע ורד"ק).

276 לעיל ז, ח.

277 ראה לעיל ב, ד ושם, הערה 65.

278 והילילו 'משוררי' שירות היכל.

279 כמובא גם בקה' ב, ח.

280 בנוסחנו: שוררי.

281 כך פירשו ראב"ע ורד"ק.

בלבם או בפיהם, ומי יתן שיעבור כבר החדש – הידוע, והוא החדש של קציר, כי אז ימצאו העניים מה יאכלו לקט שכחה ופאה, ואחר שיעבור החדש הזה נוכל אנחנו לשבור ולמכור²⁸² השבר ביוקר, כי עתה לא נוכל למכרו זולתי בזול. והשבת ונפתחה בר – ואחרים אומרים מתי יעבור השבת – ר"ל השבוע, כמו 'שבע שבתות' (וי' כג, טו), ואז נפתחה בר. ואלה לא היו כל כך רשעים ולא היו רוצים להמתין אלא שבוע אחד לבד לא חדש, או שלא היו כל כך עשירים כראשונים. ואמרו להקטין איפה ולהגדיל שקל – כי ירצו להתעשר משני פנים ושניהם מרמה ועול: האחד – להקטין האיפה משיעורה הנהוג שבה ימדדו התבואה, והשני – להגדיל השקל שיתנו להם בעד התבואה באופן שירויחו מאד ויגזלו הקונים מהם. ואמרו ולעוות מאזני מרמה – כי עוותו המאזנים ששוקלים בו השקל, ויאמרו שהשקלים ההם אשר יתנו להם על התבואה הם חסרים ויגזלו גם בזה. נמצא שיגזלו העניים מג' פנים: הא' – להקטין האיפה, והב' – להגדיל השקל, והג' – לעוות מאזני מרמה. ולדעת יונתן אמרו מתי יעבור החדש – לשון עבור²⁸³, כי ימתינו מתי יעברו בית דין השנה, וזה כי אז תתיקר התבואה וזה מפני שלא יוכלו לקצור עד י"ו בניסן שהוא יום הקרבת העומר, וכתוב בו 'ראשית קצירכם' (וי' כג, י) – שתהא ראשונה לקציר, ויתאחר הקציר חדש אחד של עבור; והשבת – השמטה²⁸⁴, לומר מתי תבא השמטה, ולפי שלא ירעו ולא יקצרו בשנה ההיא תתיקר התבואה.

[ו] לְקִנּוֹת בְּכֶסֶף דְּלִים וְאֲבִיּוֹן בְּעֵבֹר נְעֻלִים וּמִפֶּל בַּר נִשְׁבִּיר: ירצה כי מגמתם בזה לקנות בכסף דלים – ר"ל שיהיו דלים כל כך עד שימכרו עצמם להם בכסף ויהיו עבדיהם; וכן האביון – שהוא גרוע מהדל,²⁸⁵ לקנותו בעבור נעלים – שהם דבר קל מכסף. ומפל בר נשביר – יקוון שתתיקר התבואה כל כך עד שמפל הבר – ר"ל מה שיפול מהתבואה כשכוברין אותה בכברה, נשביר ונמכור אותו למאכל בני אדם.²⁸⁶

[ז] נִשְׁפַּע ה' בְּגֵאוֹן יַעֲקֹב אִם־אֶשְׁפַּח לְנִצְחָה פֶּל־מַעֲשֵׂיהֶם: בגאון יעקב – הוא בית

282 רי"ח מבאר 'נשבירה' – נמכור, וכמו שכתב רד"ק: 'ונשבירה – נמכור. כי מוכר התבואה יקרא "משביר", כמו "המשביר לכל עם הארץ" (בר' מב, ו); "אוכל בכסף תשבירני" (דב' ב, כח).

283 יונתן תרגם: 'אימתי ימטי ירח עיבורא'. ובתרגום שלפנינו במקראות גדולות ה'כתר' מובא אחרת: 'אימתי ימטי ירח עיבורא' כאשר תרגומה של המילה 'עיבורא' הוא בר, תבואה. תרגום זה אינו עולה בקנה אחד עם פירושו של רי"ח, אך תואם את לשון הפסוק 'ונשבירה שבר ... ונפתחה בר'.

284 יונתן תרגם: 'ושמיטתא ונפתח אוצרין'.

285 וכך כתב רש"י בפירושו לתלמוד (בבא מציעא קיא, ב ד"ה 'אביון'): 'אביון – מעונה מעני. ולשון אביון – האובה ואינו משיג מה שנפשו מתאוה לכל טוב'.

286 את מה שנופל מהכברה, כלומר פסולת החיטה שאין דרך בני אדם לאכלה ומאכילים אותה לעופות, אפילו אותה נמכור לאביונים ביוקר גדול (ראה רד"ק).

המקדש, כמו 'את גאון יעקב אשר אהב סלה'²⁸⁷ (תה' מז, ה), כמו שנשבע בשמים וכאומרו 'כי אשא אל שמים ידי' (דב' לב, מ). אם אשכח לנצח כל מעשיהם – הפך 'אל תזכור לנו עונות ראשונים' (תה' עט, ח).

[ח] העל זאת לא־תרגז הארץ ואבל פל־יִושֵׁב בה ועלתה כאור פלה ונגרשה <ונשקה> ונשקעה פיאור מצרים: העל זאת הרעה הגדולה אשר יעשו אלה הרשעים לא תרגז הארץ! בתמיהא; ראוי הוא שתרגז ותרעש ותהפך כמהפכת סדום ועמורה,²⁸⁸ וכן ראוי שיאבל וישחת כל יושב בה בסבת מהפכתה. ועלתה כאור כולה. ועלתה – לשון כריתה, כמו 'כעלות גדיש בעתו' (איוב ה, כו), ר"ל תכרת כאור הנכרת מהיום וישוב חשך, ככה יכרת כל טובה ויפיה. ולדעת יונתן כאור – הוא כיאור,²⁸⁹ פירשו כמו 'ועלתה כיאור כלה' האמור לפנים (להלן ט, ה). ואמר שהוא משל שיעלה עליה מלך במחנה עצום כמו הנהר העולה מלא על כל גדותיו. ונגרשה – לשום גרוש, כמו 'כים נגרש' (יש' נו, כ), שתהיה מגורשת ממקומה ונהפכת. ונשקעה כיאור מצרים – ר"ל שתהיה משוקעת מים כיאור מצרים – כקרקע יאור מצרים שהוא משוקע במים רבים.

[ט] והיה ביום ההוא נאם אדני ה' והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ ביום אור: השמש – משל למלך אשר יהיה בזמן ההוא, כי כאשר יהיה בתקפו וגבורתו כשמש בצהרים, אז יביאנו ויחשיכנו. והשמש – הוא מלך הככבים הגדול מהם באורו וכמותו.²⁹⁰ ורז"ל^ג (מו"ק כה, ב) אמרו שזה נאמר על יאשיהו המלך כאשר המיתו פרעה, ועליו אמר ירמיה 'רוח אפנו משיח ה' נלכד בשחיתותם' (איכה ד, כ) ואעפ"י שהיה צדיק גמור נתפש בעון הדור.²⁹¹ והחשכתי לארץ ביום אור – במיתת המלך תחשך הארץ – ר"ל יחשכו אנשי הארץ ויהפכו פניהם כשולי קדרה. ביום אור – ירצה כי לא תחשך הארץ להעדר האור כמו שתחשך בלילה, אלא ביום אור – ר"ל ביום שדרכו להיות בו אור אז יהיה חשך.

[י] והפכתי חגיכם לאבל וכל־שיריכם לקינה והעליתי על־פל־מתננים שק ועל־פל־ראש קרחה ושמתי פאבל יחיד ואחריתה פיום מר: והפכתי חגיכם לאבל – החג שהוא זמן שמחה אהפכנה לאבל ושבעת ימי החג יהפכו לשבעת ימי אבלות. וכל שירכם לקינה –

ג ורז"ל [ל] פו וכבר

287 וכן פירש רש"י וכן הביא רד"ק. ובפירושו לתה' (מז, ה) כתב רי"ח: 'וקראו גאון יעקב – לפי שיעקב גדלו ונשאו מקום הבית ההוא מאבותיו, כמו שאז"ל (ספרי ואתחנן כח) כי אברהם קראו הר כאמרו "בהר יי' יראה" (בראשית כב, יד), ויצחק קראו שדה – כאמרו "לשוח בשדה" (שם כ, סג), ויעקב קראו בית – דכתיב "אין זה כי אם בית אלהים" (שם כה, יז). וראב"ע פירש ש'גאון יעקב' הוא שמו של ה' או של הארון.

288 על פי דב' כט, כב. וראה גם לעיל ד, יא.

289 שתרגם: 'ויסק עלה מלך במשך־יָתִיה דְסָגִי כְמִי נְהָא'.

290 ראה רמב"ם, הלכות יסודי התורה ג, ח.

291 ראה תענית כב, ב.

השירים שישוררו בחג, כאומרו 'השיר יהיה לכם כליל התקדש חג' (יש' ל, כט), יהפכו לקינה. שק – ר"ל לבוש שק. ושמתיה – כנוי לקינה.²⁹² כאבל יחיד – כאבל שיתאבל אדם על בנו יחידו. ולפי שהאבל כל עוד שיתארך הזמן יתמעט הוא, אמר ואחריתה של קינה זו היא עצומה כל כך כיום מר – והוא יום מיתה וקבורה²⁹³ שהמרירות אז גדול מאד.

[יא] הנה ימים באים נאם אדני ה' והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים פי אם לשמע את דברי ה': נבואה זו עד 'ראיתי [את] ה' (להלן ט, א) היא לבאר חסרון הנבואה שיהיה בזמן ההוא. ואמר ממשל והשלחתי רעב בארץ. ואחר כך באר הרעב שהיא רעב שמיעת דבר ה' – והוא הנבואה, כמו שהוא היום בגלות הוזה²⁹⁴ אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה.²⁹⁵

[יב] ונעו מים עדיים ומצפון ועד מזרח ישוטטו לבקש את דברי ה' ולא ימצאו: – ר"ל שמקצתם ינועו ללכת דרך ים – מים ארץ אחת לים ארץ אחרת, ואחרים ינועו ביבשה מצפון עד מזרח,²⁹⁶ ואלו ואלו ישוטטו לבקש את דבר ה' – ר"ל הנבואה, ולא ימצאו.

[יג–יד] ביום ההוא תתעלפנה התולות היפות והבחורים בצמא: הנשבעים באשמת שמרון ואמרו חי אלהיך דן וחי דרך באר שבע ונפלו ולא יקומו עוד: תתעלפנה – לשון עלוף, כמו 'יתעלף' (יונה ד, ח) – ר"ל חולשה קרובה למיתה. יאמר כי כל כך תהיה התשוקה לשמוע דבר ה' לפי שלא ימצאוה, כי גם אותם שאין מדרכם לחשוך הנבואה, והן התולות היפות וגם הבחורים, כי מנהגם וטבעם ללכת אחר ההנאות הגופיות ואחר האהבים,²⁹⁷ יחשקו כל כך לשמוע דבר ה' ויהיה להם צמא גדולה מזה, עד שתתעלפנה כאדם שמתעלף בצמא. והנכון כי אמרו התולות היפות – משל לנפשות החכמים השוקקות להשיג החכמות, והבחורים – הם האנשים הנבחרים והמעולים. ואמרו בצמא – בבי"ת הידיעה, ר"ל בצמא הנזכרת,²⁹⁸ שהיא צמא של דבר ה'. הנשבעים באשמת שמרון – קרא 'אשמה' העבודה זרה אשר בשומרון, כי היא לאשם לעובדיה. ואמר כי היו נשבעים בה ואמרו חי אלהיך דן – כי היו גם כן נשבעים בעגל אשר בדן;

ד הנבחרים] פ1 הבחורים

292 ולא ל'קרח' הסמוכה.

293 ואין 'יום מר' כפל לשון של 'אבל יחיד' כפירוש רד"ק.

294 וכן היה כבר אחרי נבואת מלאכי 'כי בו פסקה הנבואה' (רד"ק).

295 על פי תה' עד, ט.

296 וראב"ע ביאר שינועו לארבע רוחות השמים: 'מים עד ים' – מים סוף עד ים התיכון, כלומר מדרום למערב, 'ומצפון ועד מזרח'. לדבריו החיפוש הוא לארבע רוחות ארץ ישראל דווקא, ובחוף לארץ לא יחפשו שבוודאי לא ימצאו.

297 כך פירש רד"ק וכך כתב גם רי"ח לעיל ב, יא.

298 לעיל, פסוק יא.

והי דרך באר שבע – כי היו נשבעים גם כן בדרך באר שבע, כי שם היתה גם כן עבודה זרה ילכו לעבדה בימים ידועים. ובאר שבע בקצה ארץ ישראל, כאומרו 'מדן ועד באר שבע' (שמ"א ג, כ). ולפי שהיו מצטערים באורך הדרך ההיא, היו נשבעים בה, יען היו טורחים הטורח ההוא לעבודה ההיא. ואמר כי אלה הנשבעים אלה השבועות, אחר שיכבדו כל כך אותם האלילים, כי כבוד גדול הוא לְדַבֵּר כאשר ישבעו בו – לכך צוה ית' 'ובשמו תשבע' (דב' ו, ג), לכך יפלו ולא יקומו עוד.

פרק ט

[א] רְאִיתִי אֶת־אֲדֹנָי נֹצֵב עַל־הַמְּזִבָּח וַיֹּאמֶר הֵךְ הַכַּפְּתוֹר וַיִּרְעֵשׂוּ הַסַּפִּים וּבְצַעַם בְּרֹאשׁ כָּלֶם וְאַחֲרֵיתֶם בַּחֲרָב אֶהְרֵג לֹא־יָנוּס לָהֶם נֶס וְלֹא־יִמְלֹט *לָהֶם פְּלִיט: נבואה זו עד 'הלא כבני כושיים' (להלן, ז), היא סיפור מראה מראה הנביא והרעה שאמר לו השם שיביא על ישראל. אמר שראה את השם נצב על מזבח בית המקדש, ולכן אמר על המזבח בה"א הידיעה, ויאמר אליו לנביא הך הכפתור – ר"ל משקוף העליון מפתח בית המקדש,²⁹⁹ ואז ירעשו הסיפים – והם המזוזות שעליהם המשקוף. ובצעם – לשון חתיכה, כמו 'יתר ידו ויבצעני'³⁰⁰ (איוב ו, ט), או הוא כמו *'ופצעם'³⁰¹ והוא שם דבר – ר"ל הבצע או הפצע שלהם. וירצה כי אחר שאמר לו המשל, והוא שיכה הכפתור ומיד ירעשו הסיפים, יבאר לו הנמשל – והוא כי הכפתור משל לראש שבישראל והוא המלך, והסיפים משל לעם, וכאשר יהרג המלך מיד ירעש העם וישמד. וזהו אומרו ופצעם בראש כלם – ר"ל זה המשל נמשלו כי בצע וכריתה שלהם יהיה בראש אשר לכלם – והוא המלך בראשונה, ואחריהם – ר"ל לא יוכל לנוס אחד מהם ולא ימלט מהם איש אחד שלא ימשלו בו האויבים ויהרגוהו או יגלוהו. ולדעת רז"ל (ויק"ר לג, ג): ובצעם – לשון בצע וגזל. יאמר כי מכל העונות שעשו ישראל, הבצע שלהם יעמוד בראש כל העונות, כי הוא חמור מכלם, וכמו שמצינו בדור המבול כי לא נתחתם גזר דינם אלא על הגזל,³⁰² וכבר נתן הרמב"ן ז"ל הסבה: להיותו מצוה מושכלת ורע לשמים ורע לבריות.³⁰³

[ב] אִם־יִחַתְּרוּ בְּשֹׂאֵל מִשֵּׁם יְדֵי תַקְחֶם וְאִם־יַעֲלֹוּ הַשָּׁמַיִם מִשֵּׁם אֲוִרֵדֶם: יחפרו – יחפרו, כמו 'ואחותר בקיר' (יח' ח, ח). אם יחפרו בשאול להתחבא שם, שהוא מקום המטה, משם ידי תקחם – כי ידי ארוכה מאד עד שתשיג לשם. ואם יעלו השמים – שהם הפך השאול, משם אורידם.

[ג] וְאִם־יִחַבְּאוּ בְּרֹאשׁ הַכַּרְמֶל מִשֵּׁם אַחַפֵּשׁ וְלַקְחֶתִים וְאִם־יִסְתְּרוּ מִגִּד עֵינֵי בְּקַקְעַת הַיָּם מִשֵּׁם אֲצִוָּה אֶת־הַנְּחָשׁ וּנְשָׁכֶם: יחבאו – כמו 'ויתחבא האדם ואשתו' (בר' ג, ח). ר"ל ואם יתחבאו בראש הר הכרמל תוך העצים העבים אשר שם,³⁰⁴ לא יועילם כי משם

א להם] פ בהם ב נתחתם] ייתכן והתי"ו הראשונה סומנה למחיקה

299 'ונקרא 'כפתור' לפי שמציירים בו כפתורים ופרחים' (רד"ק).

300 והוא ציווי כמו ובצעם (רד"ק בשם אביו ובשם רבנו יונה בספר השורשים בערך: 'בצע'), או שהוא פועל בעבר מוסב לעתיד על ידי וי"ו ההיפוך (רד"ק).

301 בכתב היד כתוב 'ופשעם'. רש"י וראב"ע כתבו שהוא כמו 'ופצעם' בחילוף פ' וב' שמוצאם בשפתיים, ולכן הגהתי כך גם כאן בדברי רי"ח. וכך משתמע גם ממה שהוא כתב בהמשך: 'הבצע או הפצע שלהם ... וזהו אומרו ופצעם בראש כלם'.

302 ראה סנהדרין קח, א.

303 ראה רמב"ן בר' ו, יב.

304 ועל פי רד"ק המחבוא במערות הכרמל.

אחפש ולקחתים. אחפש – על ידי שליח והוא האויב. בקרקע הם – תחת המים. ואמר הנחש – הידוע, התנין הגדול אשר בים והוא דג;³⁰⁵ אויג הוא נחש ממש והוא הנכון, כי התנין אינו נושך, וכן דעת יונתן,³⁰⁶ והוא משל לאויב. ואמרו אם יסתרו מנגד עיני – לפי מחשבתם, כי לפי האמת אין נסתר מנגד עיניו.

[ד] ואם ילכו בשבי לפני איביהם משם אצוה את החרב והרגתם ושמת עיני עליהם לרעה ולא לטובה: יאמר ואם הם מעצמם ילכו מרצונם בשבי לפני אויביהם, לשערם כי זה טוב להם, לא יועילם זה, כי משם אצוה את החרב ואכלתם. ואמר זה על רבים מישראל שנשארו בארץ אחר החרבן וצום ית' שיתקבצו שמה ויפקדם, ולא רצו אלא פנו ללכת מצרים בגולה כמסופר בסוף ירמיה (יר' מב–מג) והענישם על זה. או יאמר כי גם אותם שילכו בשבי על כרחם, לא ימרק עונותיהם הגלות אבל יהרגו שם.

[ה] ואדני ה' הצבאות הנוגע בארץ ותמוג ואבלו כל יושבי בה ועלתה כיאר פלה ושקעה כיאר מצרים: יאמר כי השם אעפ"י שהוא אלהי הצבאות ויש לו צבאות רבות לעשות שליחותו, הנה לא יחריב הארץ והיא על ידי שליח אחד מהם, אלא הוא בעצמו יגע בארץ ומיד תמוג ותמס,³⁰⁷ ואז ואבלו כל יושבי בה – ישחתו ויפסדו. ועלתה כיאור כלה – יאמר כי תעלה ותגדל רעת הארץ כיאור הגדל על כל גדותיו, ושקעה כיאור מצרים – תהיה משוקעת במים רבים כיאור מצרים שיש בו מים רבים והוא גדל משני עבריו יותר משאר האורים.

[ו] הבונה בשמים מעלותו ומעלותיו ואגדתו על ארץ יסדה הקרא למי הים וישפכם על פני הארץ ה' שמו: לפי שאמר 'ועלתה כיאור כלה ושקעה כיאור מצרים' (לעיל, ה), יאמר עתה כי יכלתו ית' גדול מאד ויכול לעשות זה להשקיעה ולהטביעה במים, כי הוא הקורא למי הים ושופך אותם על פני הארץ. והקדים ואמר הבונה בשמים מעלותיו – כי יבנה בשמים מעלות גלגלים זה למעלה מזה מספרם תשעה *גלגלים: "שבעה ככבי לכת, וגלגל המזלות וגלגל היומי.³⁰⁸ ואגודתו על ארץ יסדה – קרא 'אגודה' לד' יסודות: אש, אויר ומים ועפר, כי ארבעתם חמר אחד ואגודה אחת ולכן יהפכו זה לזה;³⁰⁹ והם על הארץ – ר"ל כי השפל מהם הוא הארץ, ועליה המים, ועל המים האויר, ועל האויר

ג [א] פו הוא ד לפי פו לפני ה הצבאות] פ צבאות ו יושבי] פ יושב ז הארץ] פ כל הארץ (אולי סומנה למחיקה תיבת 'כל') ח גלגלים] פ גלגלי

305 'הוא התנין הגדול אשר בים, והוא לויתן' (רד"ק). ובפירושו ליח' כט, ג כתב רי"ח: 'תנין הגדול ... הוא הדג הגדול וכאמרו "ויברא ... את התנינים הגדולים" (בר' א, כא).'

306 שתרגם: 'מתמן אפקיד ית עממא דתקיפין כחויא'.

307 וכן פירשו ראב"ע ורד"ק. ורש"י פירש 'ותמוג – לשון נוע'.

308 ראה רמב"ם, הלכות יסודי התורה ג, א.

309 ביאר 'מעלותיו' ואגודתו' כרד"ק, אלא שרד"ק מנה ג' יסודות בלבד בכלל 'אגודתו'. וראב"ע כתב שג' יסודות הם 'מעלותיו' ואגודתו' הם החיים על הארץ.

האש; נמצאו כלם על הארץ.³¹⁰ ומיסוד האחד מאלה שהוא הים, קורא למימיו ומגביהם למעלה, וזה באמצעות האידיים העולים מהים, ואחר כך ישפכם על פני כל הארץ.³¹¹ ה' שמו של העושה זה ולא אחר, ולכן יוכל להשקיע הארץ ההיא במים.

[ז] הָלוֹא כְּבָנֵי כְּשִׂיִם אַתֶּם לִי * בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נְאֻם־ה' הֲלוֹא אֶת־יִשְׂרָאֵל הֶעֱלִיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם * וּפְלִשְׁתִּיִם מִפְּתוֹר וְאַרְם מִקִּיר: נבואה זו עד סוף הספר יגיד בה הרע שיביא על ישראל גם כן, ואחר כך ינחם אותם בסוף הספר כמנהג הנביאים. הלא כבני כושיים – הנה מלפנים הייתם לי בית³¹² ישראל סגולה מכל העמים וממלכת כהנים וגוי קדוש³¹³ ואומה חשובה מכל האומות, ועתה אחר שחטאתם הנכם לי כאומה הפחותה מכל האומות – והיא בני הכושיים. ואם מפני שהעליתי אתכם מארץ מצרים תהיו חשובים בעיני, כן העליתי פלשתים מכפתור שגלו שמה,³¹⁴ וכן ארם מקיר,³¹⁵ ועם כל זה אינם חשובים לי משאר האומות. או יאמר הלא אתם בעיני כבני כושיים שאינם מהפכים עורם וכאומרו 'היהפוך כושי עורו' (יר' יג, כג), כן אתם לא תהפכו ממעשיכם הרעים, הלא אתכם "העליתי" ממצרים ופלשתים מכפתור וארם מקיר, והם הכירו תמיד החסד שעשיתי עמהם ואתם לא תכירוהו.³¹⁶

[ח] הִנֵּה עֵינֵי אֲדָנִי ה' בְּמַמְלַכָּה הַחֲטָאָה וְהַשְּׂמֵדָה אֲתָה מַעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה אָפֶס כִּי לֹא הִשְׂמִיד אֲשָׁמִיד אֶת־בֵּית יַעֲקֹב נְאֻם־ה': הנה ה', עיני השם,³¹⁷ הלא הם בממלכה החטאה – ר"ל החוטאת, להשתמדה מעל פני האדמה^ג – ר"ל בכל זרע המלך מישראל

ט בני] פ בית י ופלשתים] פ ופלשתים יא העליתי] פ הגליתי יב בית] פ בני יג אָפֶס כִּי לֹא הִשְׂמִיד אֲשָׁמִיד אֶת־בֵּית יַעֲקֹב נְאֻם־ה': הנה ה' עיני השם הלא הם בממלכה החטאה ר"ל החוטאת להשתמדה מעל פני האדמה] פ ליתא (דילוג מחמת הדומות)

310 ראה רמב"ם הלכות יסודי התורה ג, י.

311 וכן כתב לעיל ה, ח.

312 בנוסחנו: בני.

313 על פי שמ' יט, ה-ו.

314 כנוצר בספר דב' (ב, כג): 'העוים היושבים בחצרים עד עזה כפתורים היוצאים מכפתור השמידום וישבו תחתם'. על פי פירוש רש"י העוים, שהם מפלשתים, באו עליהם הכפתורים והגלום. בגמרא (חולין ס, ב) מובא שנחלקו חכמים האם העוים הם מפלשתים או מאדום. והרמב"ן (דב' ב, כג) כתב שכפתורים ופלשתים אחים ושניהם מצאצאי מצרים, וביאר את הכתוב כאן, כך: 'יספר מלחמות ה', כי הוא אשר העלה את ישראל מארץ מצרים "באותות ובמופתים ובמלחמה" (דב' ד, לד), והעלה פלשתים מכפתור ארצם, כי הוציאם משם לתת להם בנס גדול את העוים'.

315 ראה מל"ב טז, ט.

316 על פסוק זה כתב רד"ק 'כי קשה לפרשו' ולכן הציע לצד פירושו גם את פירושי קודמיו (רש"י, ראב"ע ואת פירושו של אביו). רי"ח הרכיב את פירושו מחלקים מפירושיהם ויצר שני פירושים עצמאיים.

317 כך בכתב היד, וייתכן שצריך לגרוס: הנה עיני ה'.

החוטא נגדו, ³¹⁸ אמנם בני ³¹⁹ יעקב בכללם לא אשמידם לגמרי אעפ"י שאענישם, וכמו שהבטיח בתורה 'לא מאסתיים ולא געלתיים לכלותם' (וי' כו, מד). ויתכן לפרש כי אומרו בממלכה החטאה – ר"ל מהאומות, אותה ישמידה מפניו, אמנם בני יעקב לא ישמידם כי ירחם עליהם להיותם עמו ונחלתו. ³²⁰

[ט] פִּי־הַנֶּה אֲנֹכִי מְצוּהָ וְהַנְּעוּתִי בְּכָל־הַגּוֹיִם אֶת־בֵּית יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר יִנּוּעַ בְּכַבְרָה וְלֹא־יִפּוֹל צָרוֹר * אֲרָץ: יד הנני מצוה למלאכי והניעותי על ידם בכל הגוים את בית ישראל ואפזרם ביניהם בגולה, ולא תהיה להם מנוחה אבל תמיד יהיו נעים ונדים כאשר ינוע כל אחד מגרעיני החטה או צרורותיה בכברה, ולא יפול צרוֹר אחד מהם ארצה, ³²¹ אלא הולכים ומתנועעים אנה ואנה, וככה גם הם ינועו ולא יפולו ארצה באופן שיהיה להם מרגוע אחר הנפילה ולא ינועו עוד. ולפי זה אמרו ולא יפלו ארצה – קללה. ³²² או יהיה ברכה, כי עם חוזק תנועתם לא יפלו ארצה – ר"ל לא ימותו ויעדרו אבל יהיו קיימים לעד. ³²³

[י] בְּחַרְבָּהּ יָמוּתוּ כָּל חַטָּאֵי עַמִּי הָאֲמָרִים לֹא־תִגִּישׁ וְתִקְדְּמִי בְּעֵדֵינוּ הַרְעָה: בית ישראל ינועו לבד אבל לא יהרגו בחרב, אבל חטאי עמי שבהם ימותו בחרב. ואמר שמכלל רעתם שיאמרו שאם תבא רעה עליהם לא תגש ותקדם בעדם כי הוא ענין מקרי או מערכי; ³²⁴ או יאמר שיחזיקו עצמם בכשרים ולכן לא תבא בעבורם הרעה.

[יא] בַּיּוֹם הַהוּא אָקִים אֶת־סֶפֶת דָּוִד הַנִּפְלֵת וְגִדְרָתִי אֶת־פְּרָצִיחַן וְהִרְסֵתִי אָקִים וּבְנֵיתִי פִּימֵי עוֹלָם: בזמן ³²⁵ ההוא אחר שינועו ויהרגו, אקים את סוכת דוד הנופלת. קרא למלכות דוד 'סוכה', כי המלכות דמות סוכה המגינה על היושבים³²⁶ תחתיה, ככה המלך מגין על העם, ובגלות היא נפולה. וגדרתי את פרציהן – הם הפרצים שבירושלים ובמקומות ארץ ישראל, ³²⁶ והריסותיו – של דוד, ר"ל היכלי המלך ההרוסים, אקים; ובניתיה – ר"ל הסוכה, כימי עולם כשנים הקדמוניות. ³²⁷

יד ארץ] פ ארצה טו היושבים] פ יושבים

318 כך פירשו המפרשים.

319 לפנינו: בית.

320 וכן פירש ראב"ע (להלן, ט) בשם יפת.

321 בנוסחנו: ארץ.

322 וכן פירש רש"י.

323 וראב"ע ורד"ק ביארו שרק החוטאים יכלו ויפלו, כמו שאמר בפסוק הקודם שיתן עיניו בממלכה החטאה.

324 גם אם תבוא הרעה, אינה מחמת עוונתו ומעשינו הרעים אלא היא עניין מקרי או מערכי (ממערכות השמים – שיתלו את הרעה בגזרת שמים). וכן פירשו המפרשים.

325 רי"ח מבאר 'ביום ההוא' – בזמן ההוא, והשווה לדברי ראב"ע: 'יום יאמר על העת', וכך מפרשים רבים.

326 ולא פרציהן של ישראל עצמם כפירוש רד"ק.

327 על פי מל' ג, ד.

[יב] לְמַעַן יִרְשׁוּ אֶת־שְׂאֵרֵי־אָדוֹם וְכָל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר־נִקְרְאוּ שְׁמֵי עֲלֵיהֶם נְאֻם־ה' עֲשֵׂה זאת: את שארית אדום וכל הגוים – ייחד אדום לבדו וכלל כל שאר הגוים כאומרו וכל הגוים, לפי שאדום שקולה עתה כנגד כל הגוים, וגם אנחנו עתה בגלות אדום והוא החיה הרביעית שראה דניאל (ז, ז). ובא זה על דרך 'אז ישיר משה ובני ישראל' (שמו' טו, א) אמרו ז"ל (מכילתא יתרו עמלק א): שקול משה כנגד כל ישראל; וכן ותתן לעמך תורה ומצוות ואת שבת קדשך הודעת להם³²⁸ והוכיחו רז"ל (ש"ר כה, יב): מכאן כי שקולה שבת כנגד כל המצוות. וקרא לאדום 'שארית', כי מלפנים כבשו³²⁹ שבעה עממין ונשאר אדום שלא כבשוהו, "כי אמר ית' 'כי ירושה לעשו נתתי את הר שעיר' (דב' ב, ה), וגם מואב ועמון לא כבשו³³⁰ אותם מלפנים ולעתיד לבא נירש אותם כאומרו 'אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם' (יש' יא, יד), ועל שלשתם³²⁹ אמר הכתוב 'כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך' וגו' (דב' יב, כ).³³⁰ ואמרו אשר נקרא שמי עליהם – חוזר לישראל,³³¹ כי יקרא שמו עליהם לעתיד ויאמרו:³³² אבל עם ה' אלה.³³³ ואמרו נאם ה' עושה זאת – לפי שרבים ישתבחו לומר שיעשו דבר גדול ולא יעשוה, לכן אמר כי זה מאמר האל הגוזר והעושה.

[יג] הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם־ה' וְנִגַּשׁ חוֹרֵשׁ בְּקִצְרֵי דְדֶרֶךְ עֲנָבִים בְּמִלְשַׁף הַזֶּרַע וְהִטִּיפוּ הַהָרִים עֲסִיס וְכָל־הַגְּבֻעוֹת³³⁴ תִּתְמוּגְגָנָה: עתה ינחמם הנביא בסוף ספרו כמנהג הנביאים ואמר: ונגש חורש בקוצר – זמן הקציר לפי הנהוג קודם מאד לזמן החרישה, ולכן אמר כי לרבוי הקציר יתעסקו בו עד זמן החרישה. ודורך הענבים במושך הזרע – וכן זמן דריכת הענבים קודם לזמן המשכת משך הזריעה על דרך אומרו 'נושא משך הזרע'³³⁴ (תה' קכו, ו), ולכן אמר כי לרבוי הענבים יגש ויפגע זמן הדריכה שלהם לזמן הזריעה. והטיפו ההרים עסיס – הוא התירוש, ונקרא 'עסיס' על שם שכובשין אותו, מלשון טז כבשו] פ' יכשרו יז כבשוהו] פ' יכשרוהו יח כבשו] פ' יכשרו יט וכל הגבעות] פ' והגבעות

328 נראה שכוונתו לאמור בנחמיה (ט, יג-יד): 'ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת [...] ואת שבת קדשך הודעת להם'.

329 על אדום, עמון ומואב.

330 רי"ח מבאר 'שארית אדום' – שארית ארץ אדום, ולא אדומים עצמם, מאחר וכבר אמר עובדיה: 'ולא יהיה שריד לבית עשו' (א, יח), וכן הוא ברד"ק. ובפירוש המילה 'שארית' כתב רד"ק טעם אחר, והוא: 'כי קצתה יהיה החרבן עולם, לאות לדורות כי על שהרעו לישראל, והם היו אחיהם, היה החרבן זה לעולם'.

331 והפסוק הפוך (מסורס) וצ"ל: למען ירשו אשר נקרא שמי עליהם את שארית אדום וכל הגוים. וכן כתבו ראב"ע ורד"ק.

332 ויאמרו עליהם.

333 ראה יח' לו, כ.

334 כך כתב רי"ח בפירושו (שם): 'נושא משך הזרע – והוא השק המלא מהזרע, שממנו לוקח ומושך הזרע לזרוע'.

'ועסותם רשעים'³³⁵ (מל' ג, כא), כי מרבו הענבים וגודל כמותם יתחברו כל כך אלו עם אלו עד שיתמעכו וירד מהם היין בעודם בגפן, ויטפו ההרים עסיס עד שהגבעות שאינן כל כך גבנוניות כהרים, מצד רבוי היין שבהם,³³⁶ תתמוגגנה ומתמוססות.

[יד] וְשִׁבְתִּי אֶת־שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וּבְנוֹ עָרִים נְשִׁמוֹת וַיָּשִׁבוּ וַיִּטְעוּ כְרָמִים וְשָׂתוּ אֶת־יַיִןם וַעֲשׂוּ גִזּוֹת וְאָכְלוּ אֶת־פְּרִיָהֶם: כ' ושבתי – לארצם שהיו שם מתחלה.³³⁷

[טו] וַיִּטְעֲתִים עַל־אֲדָמָתָם וְלֹא יִנְתְּשׁוּ עוֹד מֵעַל אֲדָמָתָם אֲשֶׁר נָתַתִּי לָהֶם אָמַר ה' אֱלֹהֵיךָ: ונטעתים כנטע הגדל ועושה פרי רב.³³⁸ ינתשו – לשון הריסה כמו 'לנתוש ולנתוך' (יר' א, י).

ובכאן נשלם פירוש ספר עמוס והתהלה לאל הכמוס.

כ פריהם] פ פרים

335 'ועסותם – ענין הדריכה והכתישה' (רד"ק שם). וכן ביאר רי"ח בהושע: 'עסיס' – שם כולל למשקה העשוי ע"י דריכה וסחיטה' (א, ה); 'עסיס הוא התירוש; כי לרבו הענבים יתמעכו האשכולות זה עם זה, וגם מפני גדלן יצא מהם התירוש' (ד, יח).

336 רי"ח מבאר את התמוגגות הגבעות מחמת ריבוי היין הנזכר קודם לכן בפסוק. וראב"ע ורד"ק כתבו שהפסוק נכתב בדרך קצרה וחסרה תיבת 'חלב', ולפירושם התמוגגות הגבעות היא מחמת החלב הזב עליהן מהצאן.

337 כל אחד לנחלתו.

338 רי"ח לא מבאר כרד"ק שהמשילם לעץ הנטוע שלא יוון ממקומו, לפי שאז יהיה הפסוק כפול בטעמו, שאמר בהמשך 'ולא ינתשו עוד מעל אדמתם'.

מפתחות

מפתח הפסוקים: רק לפסוקים שיש בפירוש רי"ח חידוש כלשהו
(הפרק והפסוק בסוגריים מציינים את ההפניה לפירוש בעמוד)

יחזקאל	יהושע	בראשית
ח, ח (ט, ב)	כד, ד (ב, יב)	א, ה (ה, יח)
תהלים	שופטים	כה, כב (ה, ד)
לד, ה (ה, ד)	כ, מ (ו, ט-י)	כט, ג (ה, כד)
כב, ט (ה, כד)	שמואל א	כט, יט (ה, ה)
לז, ה (ה, כד)	כג, א (ה, יא)	לג, יט (ד, ז)
מה, ז (א, ה)	שמואל ב	מח, א (ו, יב)
מז, ה (ח, ז)	ה, כא (ו, ט)	מג, ג (ג, ג)
גו, ג (ח, ד)	יב, לא (א, ג)	מט, י (א, ה)
משלי	טז, ב (ח, א)	שמות
ד, יח (ה, כ)	מלכים א	ב, יד (ב, יד)
יח, כג (ה, י)	א, ג (ה, כא-כב)	י, כא (ה, ח)
איוב	מלכים ב	יב, יב, כג (ה, יז)
ה, כו (ח, ח)	ח, ח (ה, ד)	כ, כא (ז, ב)
ו, ט (ט, א)	ישעיהו	כב, כד (ז, ב)
ז, ב (ב, ז)	א, לא (ב, ט)	ויקרא
י, כ (ה, ט)	יא, יד (ט, יב)	יג, ב (ו, ט-י)
קהלת	מב, ג (ו, יא)	יג, מד (ד, יא)
ב, א (ה, יד)	גב, יב (ב, יד)	יט, י (ו, ה)
יא, ט (ד, ד)	גז, כ (ח, ח)	כד, ז (ו, א)
אסתר	ירמיהו	כד, טז (ו, א)
א, ו (ג, יב)	ט, כב (ב, יד)	כו, כו (ו, ט-י)
ט, יז (ד, א)	טז, ה (ו, ז)	דברים
דניאל	כ, ט (ג, ח)	א, ד (ה, ט)
יא, ד (ד, ב)	ל, ו (ד, ט)	ז, יב (ד, יב)
ז, ז (ט, יב)		כט, יז (ו, יב)
		ה, ב (ט, יב)
		יב, כ (ט, יב)
		לב, ב (ז, טז-יז)

מפתח המפרשים

ה, ב	רד"ק	א, א; יא; ג, ג; ה, ב;	רז"ל
ט, א	רמב"ן	א, ב, ח, יג; ב, טז; ג, יב; ד, ב, ו, יב-יג; ו, ז, רמב"ן	תרגום יונתן
ד, ג, ה	רש"י	יב; ז, יז; ח, ה, ח; ט, ג.	רבי יהודה הלוי (תיקון פורים) ה, ו

מפתח נושאים

גבולות הארץ	באר שבע בקצה ארץ ישראל (ח, יג-יד)	מלעיל מלרע	ז, יד
גלגלים	ה, יח; ט, ו	מנהג	מנהג הכתוב (ב, יב)
גלות אדום	ט, יב	מנהג לעמוד בחומה לירות חצים (ב, טו)	
דרך דרש	ז, ז-ח(א)	מנהג לשיר בפה ואחר כך בכלי (ה, כג)	
דרך הגזמה	ד, ה	מנהג מטות המלכים ו, ד	
דרך הפלגה	ב, ד; א; ה; כ; ז, ד, י	מנהג במגיפה: ו, ט-י	
דרך צחות	ה, ה	מנהג הנביאים לסיים בנחמה: ט, יג	
הדרגתיות	ה, ה; ה, כא; ו, יא		
היפוך משמעות	ו, ח		
השגת הנבואה	ב, יא; ז, יד	מקרא קצר	א, ג; ג, י; ו, יב; ה, ט, י
התואר תמורת המתואר	ב, ד; ג, י; ה, י, טו, טז; ח, ג	מקרא קצר (המנעות)	ט, יג
וזה רחוק (פירוש חז"ל)	ה, כה	מקרי או מערכי	ד, ז; ט, י
חילופי אותיות	א-ע (ו, ח); ס-ש (ו, ט-י); ס-צ (ו, יא); ש-צ (ז, ט); ס-ש (ז, יד)	ספקות	ה, כה
כלל ופרט	א, ב	ריאליה:	תיאור כלי הדישה (א, ג) דרך הלוחמים להריע בחצוצרות ולהקיש במגיניהם (א, יד) דרך המנצחים להריע בחצוצרות ובשופרות (ב, ב) נתינת גרעיני חיטה ברשת ללכוד ציפורים (ג, ה) בתי מלכים מקושטים בשן הפיל (ג, טו) למלכים והסגנים בית לחורף ובית לקיץ (ג, טו) אופן התהוות המטר (ה, ט) התייחסות לתקופתו: (ח, יא) נתינת שכר לנביא על נבואותיו (ז, יא)
כפל ענין במילות שונות (להפליג)	ה, כ		
כפל ענין במילות שונות (המנעות) לעז	ב, טו; ג, ג; ד, ג; ה, ג; ז, ה, טו, ה, כא; ט, טו ו, ו; ז, ז		
מדה כנגד מדה	ג, י; יא, ד; ו, ז; ה, יא		
מושך עצמו ואחר עמו	ו, יב; ה, כו	נבואה	ב, יא
מילונאות (לקסיקוגרפיה)	ה, כ, כא-כב; ו, יא; ח, ו	שורשים	ג, יב; ה, כד